

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2017-2018

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αικατερίνη Μανούσου- Αλεξίου

A.M.: 7340011517013

Ολοκληρωτισμός και κριτική στο κράτος

Επιβλέπων:

Βασίλης Βουτσάκης Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα, Νοέμβρης 2018

Copyright © [Αικατερίνη Μανούσου Αλεξίου, 2018]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
A. Μέρος: απόψεις περί κράτους	7
B. Μέρος B: Hannah Arendt-ολοκληρωτισμός	14
1.1. Εισαγωγή στην Arendt: κριτική στη νεωτερικότητα.	14
1.2. Το ζήτημα του κακού.....	17
1.3. Η αντίληψη της Arendt για την πολιτική κριτική	21
1.4. Το ζήτημα της κατανόησης.	24
1.5. Το τέλος της κατανόησης	26
1.6. Η κατάχρηση του όρου-τι δεν είναι ολοκληρωτισμός.	27
1.7. Ο ολοκληρωτισμός ως άξονας σε ολόκληρο το έργο της	29
1.8. Αντισημιτισμός.....	33
1.9 Ιμπεριαλισμός	36
1.10 Ολοκληρωτισμός.....	37
1.11. Στρατόπεδα Συγκέντρωσης.....	38
1.12. Ο ολοκληρωτισμός προς τα μέσα- η εξαχρέωση της κοινωνίας	45
1.13. Ιδεολογία- γραφειοκρατία- τρομοκρατία και προπαγάνδα	50
1.14. Γεννησιμότητα: «Begin anew».....	54
Γ. Μέρος: κριτική στο θεσμό του κράτους:.....	56
A. Το κράτος οικοδομεί την πύλη εισόδου για το Άουσβιτς	56
B. Ο ολοκληρωτισμός ως μη-κράτος.....	59
Βιβλιογραφία	64
Βιβλία	65
Άρθρα.....	66

“The main foundations of every state, new states as well as ancient or composite ones are good laws and good arms - you cannot have good laws without good arms, and where there are good arms, good laws inevitably follow.”

— Niccolò Machiavelli, *The Prince*

Εισαγωγή

«Ούτε ο Δίας των ζωντανών, ούτε η Δίκη των νεκρών μου απαγόρευσαν να κάνω ότι έκανα. Αυτοί νομοθετούν πραγματικά. Ή μήπως νομίζεις πως εσύ, ένας θνητός, μπορείς να δίνεις διαταγές που αντιβαίνουν στο άγραφο και ακλόνητο δίκαιο των θεών! Αυτό δεν είναι προσωρινό. Ισχύει πάντα και παντού. Κανείς δεν ξέρει από πότε και κανείς, όση εξουσία και αν έχει δε θα με κάνει να το παραβώ.» Αυτό δηλώνει η Αντιγόνη στον Κρέοντα, χωρίς καμία πρόθεση απολογίας αλλά με πλήρη συνείδηση πράξης, κατάστασης και συνεπειών. Αν ο Κρέων κατέχει την κυριαρχική εξουσία και άρα είναι εκείνος που μπορεί να ορίσει την εξαίρεση από τον κανόνα¹ τότε η Αντιγόνη είναι ο κυριαρχούμενος, ο πολίτης που επιλέγει να αντισταθεί στον ορθολογισμό της κρατικής επιβολής.

Η Αντιγόνη βρέθηκε σε ένα οριακό σημείο και έκανε μια επανάσταση. Η αμερικανίδα φιλόσοφος Hannah Arendt θεωρεί την επανάσταση² το οριακό εκείνο σημείο για τη διαμόρφωση της ελευθερίας, υπό την προοπτική και την επεξεργασία του πολιτικού. Η νεωτερική ιστορία έφτασε και αυτή στα οριακά της σημεία, στο σημείο μηδέν, στο Άουσβιτς.

Στην παρούσα εργασία θα εξετάσω τα χαρακτηριστικά αυτού του οριακού σημείου, του ολοκληρωτισμού. Είμαστε αντιμέτωποι με το τέλος μιας εποχής ή με την αρχή μιας άλλης; Είναι η πολιτική σκέψη και πράξη ικανή να δημιουργήσει πολιτεύματα και κοινωνικά συστήματα ή αυτά είναι ορισμένα και πολύ συγκεκριμένα; Θα προσπαθήσουμε να ιχνηλατήσουμε εδώ την απόσταση ανάμεσα στην εποχή από την οποία ερχόμαστε και εκείνη στην οποία βαδίζουμε. Θα δούμε με συντομία πως σχηματίστηκε ο θεσμός του κράτους, ποιες απόψεις το συγκρότησαν και έπλασαν τα δομικά χαρακτηριστικά του και πως φτάσαμε τελικά στο ολοκληρωτικό κράτος, αν τελικά αυτό υπήρξε. Κεντρικό χαρακτήρα σε αυτή τη διαδρομή θα έχει η μελέτη της Hannah Arendt για τον ολοκληρωτισμό³ ενώ στόχος, εκτός από τη μελέτη του φαινομένου, είναι και η προσπάθεια να αντιληφθούμε το ρόλο που έπαιξε εδώ ο κρατικός θεσμός.

Είτε ως μέσο και εργαλείο είτε ως αυτοσκοπός στην επιβολή του ολοκληρωτικού ελέγχου και της ολικής κυριαρχίας το κράτος έχει πάντοτε την κρίσιμη δυνατότητα απόδοσης της ιδιότητας

¹ «Κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Μονάχα αυτός ο ορισμός είναι σε θέση ν' ανταποκριθεί ικανοποιητικά στην έννοια της κυριαρχίας ως έννοια οριακή.» Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*

² Arendt Hannah, *Σκέψεις για την πολιτική και την επανάσταση*, Δεκέμβριος 1987, Έρασμος

³ Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού: Αντισημιτισμός, Ιμπεριαλισμός, Ολοκληρωτισμός*.

του πολίτη και, συνεπώς, τον προσδιορισμό της ασαφούς ζώνης του μη πολίτη, του Άλλου, του καταστατικού έξωθεν σε αντίθεση με τον οποίο ορίζεται η πολιτική ταυτότητα. Το δικαίωμα ορισμού της ζωής που αξίζει να βιωθεί ανήκει στο κράτος και αυτό καθιστά καθοριστική τη μελέτη του θεσμού αυτού καθώς και την ανάγκη διατύπωσης μιας ορισμένης θέσης σε κάθε στάδιο του φιλοσοφικού στοχασμού. Είτε θεωρήσουμε βεμπεριανά το κράτος ως το μονοπώλιο της εξουσίας, είτε επιμείνουμε στην ετερονομία που επιβάλλει διατηρώντας τον πολίτη στην αυταπάτη της πολιτικής κατάστασης είτε στοχεύσουμε στην κατάληψή του για να ορίσουμε εκ νέου τους όρους της ζωής το δεδομένο παραμένει: το κράτος ως δομή οργάνωσης της κοινωνίας στη νεωτερικότητα περιλαμβάνει όλες τις έννοιες που το συγκροτούν από το διαφωτισμό και μετά, όρους της ζωής: νόμος, δικαίωμα, ελευθερία, διοίκηση.

Το Αντικείμενο της πολιτικής είναι η ελευθερία και όχι η ευτυχία. Αν ξεκινήσουμε με αυτή την προκείμενη και με σκοπό να αναμετρηθούμε με το τέρας της ιστορίας τότε ίσως μπορέσουμε να προσεγγίσουμε τα γιατί και τα πώς λειτούργησε τόσο αποτελεσματικά το στρατόπεδο συγκέντρωσης και ίσως να φτάσουμε στο σημείο να προβληματιστούμε ακόμη και για τη σχέση της δημοκρατίας και του διαφωτισμού με τον ολοκληρωτισμό, ως σχέσης συγγένειας ή ρήξης. Σε κάθε περίπτωση θα προσπαθήσουμε να δούμε τι σημαίνει πραγματικά ολοκληρωτισμός, που και πώς έγινε πραγματικότητα και ποιος ήταν ο ρόλος του κρατικού θεσμού εντός του συστήματος αυτού.

A. Μέρος: απόψεις περί κράτους

Η ιστορική συνθήκη της μετάβασης από την προαστική στην αστική κοινωνία οδήγησε στην αξίωση δημιουργίας ενός πλαισίου όπου θα είναι δυνατή η προβλεψιμότητα και ο υπολογισμός των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων⁴. Αυτό θεωρητικά αποτυπώθηκε σε μία διάσταση απόψεων σχετικά με τη νομιμοποίηση του δικαίου ως φυσικού ή ως προϊόντος *a priori* αρχών αξιών. Στην πρώτη περίπτωση τα θεμελιώδη ερωτήματα της πολιτικής θεωρίας είναι δυνατό να απαντηθούν με αναγωγή στην ανθρώπινη φύση ενώ στη δεύτερη η ενότητα μεταξύ κανόνα και πράξης προϋποτίθεται και πρέπει να αποδεικνύεται. Κεντρικός άξονας της κάθε προοπτικής δεν είναι άλλος από το άτομο χάριν του οποίου συγκροτείται το πολιτικό σύστημα και το οποίο οφείλεται η ύπαρξη της κοινωνίας. Έτσι προκύπτει η ανάγκη δημιουργίας ενός συστήματος γενικών νομικών κανόνων και θεσμών που αφενός θα επιτρέπει στα άτομα να αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους και αφετέρου να αναφέρονται σε αυτούς για την επίλυση οποιασδήποτε αδικίας, υπέρβασης του θεσμισμένου πλαισίου.

Αν λάβουμε ως δεδομένο ότι η θεωρητική αποτύπωση του Διαφωτισμού είναι ο άνθρωπος ως ένα σύνολο ή σύμπλεγμα δυνάμεων, Λόγος και Πάθη, τότε σε μία θεωρία χομπσιανού τύπου κινητήρια δύναμη της πράξης είναι ο εγωισμός ενώ στη περίπτωση της λοκιανής η ρουσωικής αντίληψης ο πολιτικός ορθολογισμός θεμελιώνεται με άξονα την ελευθερία και την ισότητα. Συγκεκριμένα, για τον Thomas Hobbes καθώς εκ φύσεως το άτομο ορίζεται από τους σκοπούς του αυτό δημιουργεί ακατάπαυστες συγκρούσεις και επιβάλλει, σε συνθήκες κοινωνίας, την δεσμευτικότητα των νόμων ως όρων ειρήνης⁵. Το κράτος, λοιπόν, ο «κυρίαρχος»⁶, προκύπτει ως λογική συνέχεια της ανάγκης επιβολής ειρήνης μεταξύ των συγκρουόμενων ατομικοτήτων αναλαμβάνοντας το ρόλο του ρυθμιστή, του θεματοφύλακα του φυσικού νόμου. Ουσιαστικά, τα άτομα κατόπιν συνεννόησης μεταβιβάζουν «το δικαίωμά τους της αυτοκυβέρνησης» στον κυρίαρχο και συναινούν έτσι, νομιμοποιητικά στην κατοχή της εξουσίας από αυτόν, η οποία

⁴ “It still remains unrecognised, that to bring a child into existence without a fair prospect of being able, not only to provide food for its body, but instruction and training for its mind, is a moral crime, both against the unfortunate offspring and against society; and that if the parent does not fulfil this obligation, the State ought to see it fulfilled, at the charge, as far as possible, of the parent.” (John Stuart Mill, *On Liberty*)

⁵ “Όπου δεν υπάρχει κοινή εξουσία δεν υπάρχει νόμος και όπου δεν υπάρχει νόμος δεν υπάρχει αδικία. Η δικαιοσύνη και η αδικία δεν ανήκουν στις ιδιότητες ούτε του σώματος ούτε του πνεύματος. Αν ανήκαν θα ήταν θα ήταν δυνατόν να βρίσκονται σε έναν άνθρωπο που θα ήταν μόνος στον κόσμο, όπως οι αισθήσεις και τα πάθη του. Αυτές είναι ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους όταν βρίσκονται σε κοινωνία και όχι σε απομόνωση.»(Λεβιάθαν, XIII, σ.86)

⁶ Ο κυρίαρχος, ο άρχων είναι όχι συμβαλλόμενος στο κοινωνικό συμβόλαιο αλλά εκπρόσωπος των δικαιωμάτων που μεταβιβάζονται στην κρατική εξουσία.

θεωρείται ότι πηγάζει από τη βούλησή τους. Τα άτομα, τέλος, προκειμένου να επιτύχουν την ειρηνική συμβίωση παραιτούνται επίσης από τα μέσα κοινωνικής βίας που διαθέτουν, τα οποία εναποτίθενται πλέον εκτός κοινωνίας, στο κράτος φανερώνοντας έτσι και το διαχωρισμό κοινωνίας κράτους που έχει στο μυαλό του ο στοχαστής.

Αντίθετα, ο John Locke βρίσκει το άτομο, ως έλλογο ον, στη φυσική κατάσταση σε συνθήκες ειρήνης διεπόμενες από το φυσικό δίκαιο ως ελεύθερο και ίσο. Στην προσπάθεια του να θεμελιώσει την πολιτική εξουσία αναζητά εκείνη την πολιτεία στην οποία θα πραγματώνεται ακριβώς αυτό, η ελευθερία και η ισότητα. Υποστηρίζει ότι στο «υπόδειγμα της αυτοσυντήρησης» το άτομο διατηρεί ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα: την τιμωρία, την κτήση, τη δικαιοσύνη. Η κατάσταση αυτή απειλείται και κατά καιρούς διαταράσσεται από την πρόθεση για αδικία, εχθρική με βάση το Λόγο, για την ελευθερία. Κατά συνέπεια είναι δυνατή η απαίτηση άρσης της προσβολής έναντι του αδικούντος αλλά και το δικαίωμα αντίστασης απέναντι στη άδικη εξουσία όταν αυτή παραβιάζει τους όρους της αυτοσυντήρησης⁷. Εξάλλου, στην ελευθερία και την ισότητα θεμελιώνει και την ιδιοκτησία οι όροι της οποίας είναι κρίσιμοι και καθοριστικοί για την πολιτειακό θεσμό. Ως δικαίωμα αποκλεισμού η ιδιοποίηση ισορροπεί ανάμεσα στο δικαίωμα εκείνου που εργάστηκε αλλά και στο επαρκές υπόλοιπο για το κοινωνικό σύνολο. Ακολουθώντας, η ιδιοκτησία ανάγεται στη φύση του ανθρώπου και σκοπός της πολιτείας είναι η προστασία της. Προστασία που, σύμφωνα με τις λοκιανές προϋποθέσεις, διασφαλίζεται μόνο με την ύπαρξη γνωστού δικαίου, αμερόληπτου δικαστή και εξαναγκαστικής για την εκτέλεση των ποινών εξουσίας

Για τον Jean-Jacques Rousseau «ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος αλλά παντού είναι στις αλυσίδες»⁸. Αναζητά «μία μορφή ένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη την κοινή δύναμη το πρόσωπο και τις κτήσεις του κάθε μέλους και με την οποία ο καθένας αν και ενωμένος με τους άλλους δε θα υπακούει παρά μόνον στον εαυτό του και θα είναι εξίσου ελεύθερος⁹ όπως και προηγουμένως»¹⁰. Όταν συνάπτεται το κοινωνικό συμβόλαιο το άτομο μεταβαίνει από τη φυσική στην πολιτική κατάσταση, η δικαιοσύνη αντικαθιστά το ένστικτο, ο

⁷ «η απελευθέρωσή μου από τη δύναμη αυτή αποτελεί τη μόνη εγγύηση της αυτοσυντήρησής μου. Συνάμα ο Λόγος με προτρέπει να θεωρήσω εχθρό της αυτοσυντήρησής μου αυτόν που θα μου αφαιρούσε εκείνη την ελευθερία η οποία αποτελεί φραγμό στη δύναμη αυτή»(*Δεύτερη Πραγματεία* κεφ III, παρ.17)

⁸ *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Βιβλίο πρώτο, κεφάλαιο I, σ.153

⁹ «οι άνθρωποι γεννιούνται και παραμένουν ελεύθεροι και ίσοι ως προς τα δικαιώματά τους. Οι κοινωνικές διακρίσεις δε μπορούν παρά να θεμελιωθούν στο δημόσιο όφελος.» *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, πρώτο άρθρο, 1789.*

¹⁰ *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, Βιβλίο πρώτο, κεφάλαιο VI,σ.163

Λόγος παίρνει τη θέση του συμβούλου και αντικαθιστά τα πάθη και η αθεμελίωτη κατοχή μετατρέπεται στη θεσμικά κατοχυρωμένη ιδιοκτησία. Κρίσιμες εδώ είναι οι έννοιες της γενικής βούλησης και της βούλησης όλων. Το περιεχόμενο της πολιτείας, που διαπιστώνεται μόνον όταν καταφάσκονται η ελευθερία και η ισονομία είναι η γενική βούληση. Το ιδιοτελές ατομικό συμφέρον όμως είναι πιθανόν να διαφοροποιείται από τη γενική βούληση στην οποία το σύνολο των ιδιοτελών συμφερόντων οφείλει να υποτάσσεται χάριν διασφάλισης της ειρήνης εντός του πολιτικού σώματος. Με αυτόν τον τρόπο, η υποταγή της βούλησης όλων στη γενική βούληση συνηγορεί στην αποδοχή της ελευθερίας και της ισονομίας ως όρων σύστασης της πολιτείας. Γι αυτό ακριβώς γράφει ο Rousseau τα εξής: «Αποκαλώ πολιτεία κάθε κράτος που κυβερνάται από νόμους, όποια και αν είναι η μορφή της κυβέρνησης, γιατί τότε μόνο κυβερνά το δημόσιο συμφέρον και το δημόσιο πράγμα έχει πραγματικό νόημα.. ο νόμος είναι η έκφραση της γενικής βούλησης»¹¹.

Ο Immanuel Kant θεμελιώνει φιλελεύθερα την κυριαρχία ενσωματώνοντας κριτικά στη θεωρία του την αντίληψη του φυσικού δικαίου και εισάγοντας στο ζήτημα τον ορθό Λόγο ως υπερβατολογική πρακτική αρχή μέσω της κατηγορικής προσταγής. Αυτό σημαίνει ότι ως βάση δε λαμβάνει πλέον μια οντολογική αντίληψη περί φύσης και φυσικής κατάστασης αλλά την ιδέα της ελευθερίας όπως απαιτείται από τον ορθό λόγο. Έχουμε να κάνουμε πλέον, όχι απλώς με το φυσικό αλλά με το έλλογο Δίκαιο γεγονός που συνεπάγεται το σαφή διαχωρισμό του βασιλείου της αναγκαιότητας και των εμπαθών επιδιώξεών της από την ελευθερία, καθιστώντας την παραγωγή των κανόνων υπερβατολογική, πέραν και προ της εμπειρίας. Όσον αφορά το συμβόλαιο, αυτό δεν ορίζεται για τον Kant από τη δεδομενικότητά του αλλά γίνεται αντιληπτό ως κανόνας-πρότυπο, παραγόμενος από το Λόγο, προς το οποίο πρέπει να προσανατολίζονται τα πολιτεύματα. Ουσιαστικά, αυτό που ισχυρίζεται είναι ότι λόγω της πολυσχιδούς φύσης της ιδιοτέλειας του κάθε ατόμου δεν είναι δυνατόν οι ανάγκες να αποτελούν θεμέλιο γενικών αρχών πολιτικής συμβίωσης και στη θέση τους τοποθετεί τις προδοσόμενες αντιλήψεις της ελευθερίας και της ισότητας, υπό την προοπτική του ορθού λόγου.

Για τον Kant η κυριαρχία θεμελιώνεται έλλογα κι συναινετικά και αυτό γιατί βασίζεται σε δύο άξονες: το *a priori* εφόδιο, αφενός, του ορθού Λόγου που ωθεί τα μεμονωμένα άτομα στη συμβολαιακή συνένωση και τα αναφαίρετα δικαιώματα αφετέρου, που συνεπάγεται η αρχή της ελευθερίας και ορίζουν τη θέση του ατόμου ως προς την κυριαρχία. Η ελευθερία, η ανεξαρτησία δηλαδή από την εξαναγκαστική αυθαιρεσία ενός άλλου, που συμπυκνώνει την έμφυτη ισότητα και αυτονομία, το σεβασμό της ιδιοκτησίας και την ελευθεροστομία νομιμοποιεί την κυριαρχία.

¹¹ Κοινωνικό Συμβόλαιο, Βιβλίο δεύτερο, κεφάλαιο VI, σ.177

Κατά συνέπεια, έχοντας αφαιρέσει τις ιδιοτελείς εσωτερικές σκοπιμότητες από το Δίκαιο και με δεδομένη τη γενικότητα που αυτό συνεπάγεται, αυτό αναφέρεται στην εξωτερική πλευρά του πράττειν, στην διεκπεραίωση, στο αν και κατά πόσο τα απτά αυτά αποτελέσματα είναι αποδεκτά από ένα γενικό κανόνα ελευθερίας. Τα εξωτερικά αυτά δεδομένα της πράξης συμπυκνώνονται για το φιλόσοφο στο ζήτημα της ατομικής ιδιοκτησίας, της μη προσβολής και άρα της εγγύησης, της γενίκευσής της, στην απαίτηση άρσης οποιουδήποτε κωλύματος του «δικού μου» και του «δικού σου». Ακριβώς αυτή είναι η απαρχή της θεμελίωσης της αστικής κοινωνίας, η απαρχή της παγίωσης του πολιτικού πλαισίου της νεωτερικής κοινωνίας: τα άτομα γίνονται αντιληπτά ως ιδιοκτήτες και υπό αυτή τους την ιδιότητα σχετίζονται με την κυριαρχία.

Σταδιακά προσεγγίζει το ζήτημα του πολιτεύματος, ως συστήματος, ως σχέσης μεταξύ φορέων εξουσίας κατανεμημένης πάντοτε με κριτήριο τον ορθό Λόγο. Συγκεκριμένα, δέχεται τη διάκριση των εξουσιών και εμμένοντας στη λειτουργική σκοπιμότητα της διαίρεσης βαδίζει σταθερά προς τον ρεπουμπλικανισμό. Ταυτόχρονα, ανατρέπει την αριστοτελική τυπολογία των πολιτευμάτων καθώς διαχωρίζει τις αξίες από τη θεσμική τους έκφραση, τοποθετεί στο επίκεντρο την διεκπεραίωση των αιτημάτων του ορθού Λόγου και υπό το πρίσμα αυτό κρίνει τα υπάρχοντα πολιτεύματα. Ενδιαφέρεται, δηλαδή, για τη θέσπιση των όρων της ελευθερίας και εξετάζει κριτικά το κατά πόσον το κάθε πολίτευμα είναι αποτελεσματικό στην εξασφάλισή τους και όχι απλώς εξωτερικά ποια είναι η μορφή του. Θεωρεί κάθε πολίτη και νομοθέτη (ελευθερία θέσπισης ίδιων νόμων, αυτονομία, ισότητα) ενώ η ιδιοκτησία είναι γι αυτόν συνέπεια και όχι προϋπόθεση της ύπαρξης της πολιτείας.

Τέλος, εξαιρετικά κρίσιμη είναι η άρνησή του για τη δυνατότητα έμπρακτης αντίστασης στις επιταγές του ηγεμόνα, βασιζόμενος όμως στη δημοσιότητα, τη δημόσια έκφραση της αντίρρησης στις αποφάσεις αυτές. Αποκλείει τη βία από την κοινωνική μεταβολή, την οποία μόνο μέσω του διαλόγου τη θεωρεί πιθανή. Σε αντίθεση με το διάλογο, η βίαιη επιβολή δεν εμπεριέχει τον έλεγχο από την έλλογη διαδικασία ως εχέγγυο ορθοπραξίας. Ωστόσο το έλλογο πολίτευμα δε μπορεί παρά να θεσπίσει τη δυνατότητα έκφρασης αντίθετης γνώμης διατηρώντας έτσι την ελευθερία της έκφρασης, μέσω της θεσμικής εκφοράς της με τη μορφή του δημοσίου διαλόγου.

Σε άλλο μήκος κύματος από τον Kant, ο Hegel εγκαταλείπει το πεδίο της φυσικοδικαϊκής θεωρίας και διασώζοντας τις αξιακές της αναζητήσεις τις μεταθέτει στο πεδίο διαλεκτικής θεμελίωσης του κράτους. Για τον Hegel η κοινωνία συλλαμβάνεται ως πεδίο της εργασιακής δραστηριότητας (εργασία για την παραγωγή και άρα για την κάλυψη αναγκών) γεγονός που προσδίδει στη θέση του ένα θεμέλιο ιδιαιτέρως νεωτερικό. Εντός της κοινωνικής δομής βλέπει

τα άτομα να εργάζονται για να καλύψουν τους προσωπικούς ιδιοτελείς σκοπούς τους, δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα πολύπλευρης εξάρτησης. Θεμελιώνεται έτσι η κοινωνία στην εργασία αφού η ατομική ανάγκη προϋποθέτει και συνεπάγεται την ικανοποίηση της συλλογικής, η εργασιακή δραστηριότητα χρησιμοποιείται για την εμπορευματική παραγωγή. Ουσιαστικά, η είσοδος της εργασίας στη θεμελίωση της κοινωνίας δεν είναι απλώς ένα τεχνικό επιχείρημα αλλά ένας αναπροσδιορισμός. Τα δεδομένα της εμπειρικής πραγματικότητας ερευνώνται ως προς τις συνθήκες που τα έχουν δημιουργήσει και η εργασία παίρνει τη θέση της «πράξης» εφόσον παράγει την ίδια την ανθρώπινη κοινωνία.¹²

Εντός της αστικής κοινωνίας ο Hegel παρατηρεί την παρακάτω, εγγενή αντίφαση. Τα άτομα εξαιτίας της αλληλεπίδρασής τους, στην εργασία είναι ταυτόχρονα σκοποί και μέσα σε μια κοινωνία που παράγει συγχρόνως πλούτο και ένδεια. Προκειμένου να μπορέσει να ικανοποιήσει τις ανάγκες του το άτομο εργαλειοποιεί τον εαυτό του και έρχεται αντιμέτωπο με την έλλειψη. Λύση σε αυτή την αντίφαση είναι η δημόσια πολιτική, υποχρέωση και δικαίωμα για τον πολίτη, η κοινωνική πρόνοια, η αναγκαιότητα που ως μέριμνα δρα συμπληρωματικά και ρυθμιστικά, το κοινωνικό κράτος. Ακολουθώντας, ορίζοντας την αστική κοινωνία ως το πεδίο δραστηριοποίησης της δικαστικής εξουσίας ο Hegel απομακρύνεται από την τριμερή διάκριση των εξουσιών και επαναθεμελιώνει την ιδιοκτησία. Οι κρίσεις των δικαστηρίων και των οργάνων διατήρησης της τάξης (αστυνομία) ρυθμίζουν τις καθαρά αστικές σχέσεις, ιδιοκτησία και συναλλαγές, δομώντας το διακριτό από την εξουσία κράτος. Έτσι, θεσμίζοντας το Δίκαιο σε νόμους, προκειμένου να αποκαθίστανται τα δικαιώματα των ανθρώπων που αλληλεπιδρούν στην αστική κοινωνία τονίζεται αφενός η γενικότητα ως προϋπόθεση της ελευθερίας και αφετέρου ο πολιτικός ρόλος της δικαιοσύνης.

Αναζητώντας τη θετικότητα του κρατικού θεσμού¹³ ο Hegel αναζητά εντός του την πραγμάτωση του νεωτερικού αιτήματος της ελευθερίας. Αρνούμενος τη δυνατότητα συγκρότησης κρατικής δομής εκ του μηδενός και πιστός στην ιστορική θεωρία ο φιλόσοφος βλέπει το Σύνταγμα ως τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας εντός ενός πεδίου για την ύπαρξη του οποίου η ανάδειξη της

¹² Συνθήκη πάνω στην οποία και ο Marx θα βασίσει αργότερα την κριτική του στην αστική κοινωνία.

¹³ «Κάθε κράτος, ακόμη και αν κανείς το θεωρεί κακό σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια, ακόμη και αν αναγνωρίζει κανείς κάποιες ελλείψεις, έχει πάντα, όταν ανήκει στα ολοκληρωμένα κράτη της εποχής μας τις ουσιώδεις στιγμές της ύπαρξής του εντός του. Επειδή όμως είναι ευκολότερο να ανευρίσκει κανείς ελλείψεις από το να καταλαβαίνει το θετικό στοιχείο, εμπίπτει κανείς στο λάθος, παρατηρώντας ορισμένες πλευρές να ξεχνά τον εσώτερο οργανισμό του κράτους του ίδιου. Το κράτος δεν είναι ένα έργο τέχνης, ίσταται στο κόσμο, άρα στη σφαίρα της συγκυρίας, της σύμπτωσης και του σφάλματος(..) το θετικό, ο βίος, υπάρχει παρά την έλλειψη και αυτό που μας απασχολεί εδώ είναι το θετικό στοιχείο.» Ψυχοπαίδης, *Ιστορία και μέθοδος*, σ.166

ελευθερίας και η διατήρηση της ατομικότητας αποτελούν ταυτόχρονα προϋπόθεση και συνέπεια. Δεν αναζητά το ορθό πολίτευμα αλλά την ορθότητα εντός του πολιτεύματος. Μέσω της συναλλαγής και της φορολογίας το κράτος προϋποτίθεται ως θεσμός γενικότητας, γεγονός που επικυρώνεται και με την αντίληψη του για τη γραφειοκρατία αναγκαία δομή της κρατικής εξουσίας που καθιστά σαφή τη γενικότητά της.¹⁴ Το κράτος ενσαρκώνει λοιπόν το Γενικό Πνεύμα το οποίο είναι ανώτερο από τις ατομικές επιδιώξεις. Όλα τα παραπάνω πραγματώνονται μέσω της αντιπροσώπευσης όπου, πλέον διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν κοινωνικές τάξεις και όχι άτομα με απώτερο στόχο τη συμπερίληψη όλων των συμφερόντων στο νόμο που θα θεσπιστεί. Εκεί τελικά ολοκληρώνεται η διαδικασία που οδηγεί στη δημοσιότητα του κοινοβουλίου, που είναι και το ζητούμενο αφού η υποκειμενικότητα εισέρχεται στο πολιτικό. Υπό το άγρυπνο μάτι του Συντάγματος, συνθήκη ύπαρξης και τήρησης του δημοσίου διαλόγου, η υποκειμενικότητα επιχειρηματολογεί, αναστοχάζεται και κατακτά το πολιτικό.

Η σύγχρονη αποτύπωση των παραπάνω απόψεων περί κράτους συνοψίζεται στη διάσταση φιλελευθερισμού, εσχάτως και νεοφιλελευθερισμού, σοσιαλδημοκρατίας και μαρξισμού. Για το φιλελευθερισμό, μέσω της διάκρισης των εξουσιών και του συνταγματισμού στόχος είναι η υπεράσπιση της ιδιοκτησίας μέσω του κράτους, από τον Locke του 1680 (συμπεριλαμβάνει την ιδιοκτησία στα ανθρώπινα δικαιώματα) ως τον Rawls του 1971. Εδώ συναντάμε το κράτος-υποκείμενο που ορίζει την κοινωνία, ένα κράτος αυτόνομο, υπερκείμενο της κοινωνίας. Το κράτος λειτουργεί ως *deus ex machina* που θα διατηρήσει την απαιτούμενη κοινωνική ισορροπία μέσω της κατοχής της εξουσίας. Αντίστοιχα, ο νεοφιλελευθερισμός με την πρόθεση περιορισμού του κράτους δεν επιθυμεί παρά τον περιορισμό του κράτους στον ουσιαστικό του ρόλο ώστε η αναπαραγωγή των κυριαρχικών αναπαραγωγικών σχέσεων να είναι απρόσκοπτη και ο θεσμός της ιδιοκτησίας να παραμένει ηγεμονικός.

Η σοσιαλιστική ανάγνωση με άξονα τον οικονομισμό δημιουργεί ένα νέο υποκείμενο της ιστορίας: το προλεταριάτο. Το προλεταριάτο, ταξικά συνειδητοποιημένο και οργανωμένο εκφράζεται μέσω της *avant-garde*, του κομμουνιστικού κόμματος, της επαναστατικής πρωτοπορίας¹⁵. Ως νέο υποκείμενο της ιστορίας, βασισμένο στις παραγωγικές του δυνάμεις, το προλεταριάτο παράγει τα μέσα ύπαρξής του ως ξεχωριστή τάξη και μέσω του κόμματος αποκτά συνείδηση του Είναι του, συνεπώς, διαρρηγνύει τις παραγωγικές σχέσεις, ανατρέπει το αστικό

¹⁴ «δομής της κυβερνητικής εξουσίας που αποσκοπεί στην υπαγωγή των κάτωθεν προερχόμενων μεμονωμένων και κατακερματισμένων αιτημάτων στη μορφή της γενικότητας», αυτό που ο Max Weber θεωρεί ότι αποτελεί την απειλή της νεωτερικής κυριαρχίας ως απρόσωπη γραφειοκρατικοποίηση εδώ, στον Hegel, αποτελεί αναγκαίο και αναπόσπαστο μέρος της θεωρίας.

¹⁵ Συγκεκριμένα για τους Μαρξ – Ένγκελς λόγω της ποικιλομορφίας των σοσιαλιστικών τάσεων.

υποκείμενο και μέσω της δικτατορίας του προλεταριάτου γίνεται, αναγκαστικά, κράτος υποκείμενο¹⁶. Ο λενινισμός δημιούργησε ένα κόμμα-κράτος εν σπερμάτι, έναν μηχανισμό κατάληψης της κρατικής δομής. Ο σταλινισμός δημιουργεί ένα κράτος εργαλείο, ένα αντίπαλο ανταγωνιστικό κράτος για να ανατρέψει την αστική εξουσία, το κράτος του κόμματος που εκφράζει καθοδηγητικά τα συμφέροντα του προλεταριάτου. Το τέλος του λενινισμού προσθέτει στο πλαίσιο της κρατικής δομής και την απόλυτη ευθυγράμμιση με τη βουλησιαρχία της ηγεσίας για να στηρίξει και πάλι τον μονοκομματικό αυταρχισμό μίας νέας άρχουσας τάξης, της σταλινικής γραφειοκρατίας. Εν αντιθέσει, ο σοσιαλδημοκρατικός ρεφορμισμός¹⁷ απορρίπτει την επαναστατική διαδικασία της «εφόδου» και υποστηρίζει τον σταδιακό εξελικτικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Το κράτος θεωρείται από τη σοσιαλδημοκρατία ο μηχανισμός που μέσω της παρουσίας του κόμματος σε αυτόν θα οδηγήσει στην ανατροπή του αστικού αυταρχισμού και στη σταθεροποίηση των δημοκρατικών διαδικασιών. Στην περίπτωση του μαρξισμού, το κράτος είναι η υλική συμπύκνωση του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων της κοινωνικής εξουσίας και όχι ένα απροσπέλαστο υπερβατικό υποκείμενο. Με αυτά τα χαρακτηριστικά, το κράτος σύμφωνα με τον Marx είναι μία κοινωνική σχέση, όπως ακριβώς και το κεφάλαιο, η μήτρα της ταξικής πάλης και η μορφή του καθεστώτος την συγκεκριμένη στιγμή του ταξικού ανταγωνισμού.

¹⁶ «Ανάμεσα στην καπιταλιστική και την κομμουνιστική κοινωνία βρίσκεται η περίοδος της επαναστατικής μετατροπής της μίας στην άλλη. Και σε αυτή την περίοδο αντιστοιχεί μια πολιτική μεταβατική περίοδος όπου το κράτος της δε μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.» Καρλ Μαρξ *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* σελ 34

¹⁷ π.χ. του Bernstein που διαφώνησε με τον Λένιν στη Β' Διεθνή

B. Μέρος B: Hannah Arendt-ολοκληρωτισμός

1.1. Εισαγωγή στην Arendt: κριτική στη νεωτερικότητα.

Στο σύνολο του έργου της η Hannah Arendt προσεγγίζει κριτικά τη νεωτερικότητα. Η κατανόηση της κριτικής αυτής αποτελεί θεμέλιο λίθο για να παρακολουθήσει κανείς την πορεία της σκέψης της. Οι πτυχές της νεωτερικής κρατικής οργάνωσης της κοινωνίας που θίγει είναι και ακριβώς εκείνες που αναδεικνύει στις μελέτες της, τα κομβικά εκείνα σημεία στα οποία παρατηρεί το λάθος και προκρίνει την αλλαγή. Το πραγματικά ιδιαίτερο στην πρότασή είναι το γεγονός ότι πρόκειται για καθαρή οντολογία, χωρίς ίχνος ιδεολογίας, ένα σύνολο καλά οργανωμένων εννοιών, μια κατεξοχήν φιλοσοφική σκέψη. Η εβραϊκή θεολογία αποτελεί, επίσης, καταβολή της αλλά η σκέψη της ίδιας στην πράξη παραμένει κοσμική¹⁸, δίχως μεσσιανικά στοιχεία. Με βαθιά επιρροή από τον M.Heidegger αλλά και τον K. Jaspers και με επαφή με το σύνολο της δυτικής σκέψης από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ως τον Marx αλλά και ιδιαίτερη μελέτη του καντιανού έργου, η Arendt προσπαθεί να κατανοήσει και ταυτόχρονα να εξάρει τα βασικά χαρακτηριστικά της δυστοπίας: του ολοκληρωτισμού. Με βεβαιότητα, η Hannah Arendt μπορεί να χαρακτηριστεί μια φιλόσοφος¹⁹ της ελευθερίας, της πολιτικής ελευθερίας, της ελευθερίας που δεν κατακτιέται ατομικά αλλά ρεπουμπλικανικά, από όλους μαζί, από κοινού τους πολίτες σε έναν κοινό χώρο, τη δημόσια σφαίρα.

Η φιλόσοφος φαίνεται να έχει μια σχετικά αρνητική θέση για τη νεωτερικότητα θεωρώντας ότι ο συστηματικός περιορισμός της παραδοσιακής μορφής της εξουσίας και της θρησκείας που επήλθε εκείνη την περίοδο προκάλεσε ορισμένη ζημία. Συγκεκριμένα, εκείνο που διακρίνει είναι η «απώλεια του κόσμου»²⁰, η ελαχιστοποίηση της δημόσιας σφαίρας δράσης εξαιτίας της ραγδαίας εξάπλωσης του ιδιωτικού χώρου, πεδίου επιδίωξης οικονομικών συμφερόντων. Για την Arendt η νεωτερικότητα είναι η εποχή της μαζικοποιημένης κοινωνίας, της ανάδυσης του κοινωνικού που προήλθε από την ως τότε αντίστιξη μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου και την επικράτηση του *animal laborans* έναντι του *homo faber*. Είναι από την προοπτική της φιλοσόφου η νεωτερικότητα η εποχή της γραφειοκρατικής διοίκησης, της ανώνυμης εργασίας,

¹⁸ «Αντιμετώπισα πάντοτε την εβραικότητά μου ως ένα από τα πραγματικά και αναντίρρητα δεδομένα της ζωής μου» Arendt Hannah, Scholem Gershom, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*

¹⁹ «Αν πρέπει απαραίτητως να κατάγομαι από κάποιον τότε κατάγομαι από τη γερμανική φιλοσοφική παράδοση» λέει η ίδια για τον εαυτό της. Arendt Hannah, Scholem Gershom, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*

²⁰ «loss of the world»

της κυριαρχίας και της χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Ενώ, λοιπόν, η ανθρώπινη κατάσταση ορίζεται από τη σχέση μόχθου -εργασίας –πράξης, η νεωτερικότητα φαίνεται να αντέστρεψε αυτή τη συνθήκη, μετατρέποντάς τη σε σχέση κυριαρχίας που δημιουργούν οι όροι της εργασιακής σχέσης. Με άλλα λόγια, βλέπει σε αυτή την περίοδο της ιστορίας τις συνθήκες εν μέσω των οποίων μπόρεσαν να αναδυθούν ο ναζισμός και ο σταλινισμός, στηριζόμενοι στην τρομοκρατία, την ιδεολογία και την προπαγάνδα. Η περίοδος που η ιστορία ως φυσική διαδικασία συνέχισε αντικατέστησε την ιστορία ως θέατρο πράξεων και γεγονότων, η ομογένεια και η συμμόρφωση πήραν τη θέση της πολυφωνίας και της διαφορετικότητας, η απομόνωση διάβρωσε την ανθρώπινη αλληλεγγύη και κάθε πτυχή της συλλογικής ζωής. Είναι κατά κάποιον τρόπο η περίοδος που το παρελθόν εγκαταλείπει τη βεβαιότητα της εξέλιξης, το οριακό εκείνο σημείο που οι άνθρωποι χάνουν της παραδοσιακές αρχές και αξίες τους και αναγκάζονται, αν δεν συμβιβαστούν, να ανακαλύψουν καινούρια.

Είναι, επομένως, διαμορφωμένη η άποψη της Arendt για τη νεωτερικότητα μέσα από την ολέθρια εμπειρία του ολοκληρωτισμού. Ουσιαστικά στο βιβλίο της “The Origins of Totalitarianism” υποστηρίζει ότι το ολοκληρωτικό φαινόμενο διέκοψε τη συνέχεια της δυτικής παράδοσης και ιστορίας και εκκένωσε νοήματος όλες της ηθικές και πολιτικές κρίσεις που διαθέταμε ως τότε. Η απόλυτη έλλειψη νοήματος έγινε καθημερινότητα μετά την επικράτηση των ολικών καθεστώτων και σηματοδότησε το δρόμο χωρίς επιστροφή για την πολιτική σκέψη και πρακτική. Καθώς έρχεται αντιμέτωπη με το Ολοκαύτωμα και τα γκουλαγκ συνειδητοποιεί ότι η μελέτη και η κριτική έχει χάσει πλέον το έρεισμά της στις παραδοσιακές αρχές και άρα είναι αδύνατο να αποτυπώσουμε το τερατώδες με υπαρκτούς όρους, την κτηνωδία με έννοιες δεδομένες. Ότι συνέβη με τη μορφή του ολοκληρωτισμού στις νεωτερικές κοινωνίες είναι ένα φορτίο που για να αντιμετωπιστεί οφείλουμε να το δούμε ως έχει, χωρίς αναγωγή σε οτιδήποτε ήδη γνωστό και άρα παραδοσιακό²¹. Ακριβώς επειδή τα κριτήρια που διαθέτουμε για να αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα διαμορφώθηκαν υπό το βάρος συγκεκριμένων γεγονότων, τα οποία και αντιπροσωπεύουν, ζητούμενο πλέον μετά την βίαιη επιβολή του ολικού ελέγχου και άρα τη ριζική ρήξη με το υπάρχον της δυτικής παράδοσης είναι η αναζήτηση νέων κριτηρίων, νέων όρων έξω από το ήδη διαμορφωμένο πλαίσιο. Με μια προσεκτική ματιά βλέπουμε ότι εκτός από το να κατανοήσει το νέο ιστορικό σχηματισμό, προσπαθεί παράλληλα και να διασώσει το παρελθόν από τη βίαιη επέλαση, την αλλαγή που προκάλεσε η ολική διακυβέρνηση.

²¹ without bannister

Ερμηνευτικά εργαλεία γι αυτή της την προσπάθεια να εξάρει την ιδιαιτερότητα του ολοκληρωτικού φαινομένου από τον υπόλοιπο ρου της ιστορίας, το παρελθόν, η Arendt δανείστηκε τόσο από Walter Benjamin όσο και από τον Martin Heidegger. Από τον πρώτο δανείστηκε την έννοια της αποσπασματικής, της τμηματικής ιστοριογραφίας, του τρόπου με τον οποίον αναζητά κανείς τα σημεία της ρήξης, της παρέκκλισης και της διαταραχής στην πορεία της ιστορίας. Από τον Heidegger, από την άλλη πλευρά, δανείστηκε την ιδέα της αποδομητικής ανάγνωσης της δυτικής φιλοσοφίας, την προσπάθεια να ανακαλύψει το αληθινό νόημα των όρων και την απελευθέρωση τους από οποιοδήποτε περίβλημα παράδοσης. Με τη διαδικασία της αποδόμησης²² η φιλόσοφος προσπαθεί να αναδείξει τις πρωταρχικές εμπειρίες που ίσως κρύφτηκαν ή ξεχάστηκαν στη φιλοσοφική παράδοση και να αποκαταστήσει τις απαρχές της σκέψης. Προσπαθεί, δηλαδή, να επαναφέρει από το παρελθόν τους χαμένους θησαυρούς του και να ανακαλύψει εκείνα τα ψήγματα του που σήμερα θα μας είναι σημαντικά και χρήσιμα. Μετά την κατάρρευση εξάλλου της παράδοσης, γεγονός για το οποίο φέρει την ευθύνη ο ολοκληρωτισμός, ζητούμενο για τη φιλόσοφο είναι να επαναφέρει στο φως οποιοδήποτε χρήσιμο εργαλείο επιβίωσης, να επανιδρύσει ένα σύνδεσμο με το παρελθόν ερμηνεύοντάς το κριτικά, δίνοντάς του νέο νόημα, παρμένο από το παρόν και δημιουργώντας έτσι, ένα εφόδιο για το μέλλον. Για τους σύγχρονους της η φιλόσοφος ίσως λέει πράγματα που δεν έχουν ακόμη τα αυτιά να ακούσουν και γι αυτό δεν απολαμβάνει αμέσως εκτίμησης και σεβασμού αλλά, αντιθέτως, δέχεται έντονη κριτική. Στην πραγματικότητα όμως, η απώλεια των όρων και των πολιτικών και ηθικών κριτηρίων, που θεωρεί κομβικής σημασίας, μας επιτρέπει να κοιτάξουμε ευθέως, χωρίς στρεβλώσεις το παρελθόν και να το αντιμετωπίσουμε.

Επιστρέφοντας στην αρχαιοελληνική «πόλιν» η φιλόσοφος προσπαθεί να αποδεσμευτεί από την ευθύγραμμη ιστορική συνέχεια, την άρρηκτη και διαρκή αλληλεξάρτηση από την παράδοση ψάχνοντας έναν τόπο όπου το ιστορικά προηγούμενο δεν θα έχει αξιώσεις αναντίρρητης ισχύος. Γι αυτό τον λόγο, θεμελιώδη ρόλο στην κριτική της παίζει το κριτήριο της αυθεντικότητας απέναντι στην αυθεντία της παραδοσιοκρατίας και του ιστορισμού, με στόχο το παρελθόν να αποκτήσει και πάλι νόημα και να χαρίσει τους θησαυρούς της εμπειρίας του όχι ως δεδομένες λύσεις αλλά ως δυνατότητες προς ερμηνεία. Εκείνο που εν τέλει κατακρίνει είναι η θυσία, ο υποβιβασμός των αξιών του βιομηχανικού κόσμου(μονιμότητα, σταθερότητα, διάρκεια) και του κόσμου της πράξης και του λόγου(ελευθερία, αλληλεγγύη, πολυφωνία) υπό την αρχή της παραγωγικότητας και της αφθονίας που ορίζουν κατά την άποψή της τη νεωτερικότητα.

²² Destruktion

1.2. Το ζήτημα του κακού

Στο κοινωνικό- ιστορικό χρόνο που ονομάζουμε σύγχρονη (νεώτερη) ιστορία και κυρίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο²³ ο άνθρωπος έχει έρθει αντιμέτωπος καταπρόσωπο με το «κακό». Πριν από αυτό πάντοτε υπήρχαν πράξεις με έντονη ηθική ή πρακτική απαξία ωστόσο μόνο τότε, στα μέσα του 20^{ου} αιώνα εμφανίζεται εκείνο το συστηματοποιημένο κακό που η ουσία του δεν χωράει πλέον στις λέξεις. Η ηθική απαξία ορισμένων γεγονότων δεν αποδίδεται πλέον απλώς με τους συνήθεις όρους αλλά απαιτεί μια δημιουργία, την αποτύπωση μιας ορισμένης, νέας αντίληψης για το κακό. Στην πραγματικότητα το κακό δεν αποτελεί κοινό τόπο, δεν είναι ένας όρος που γίνεται με τον ίδιο τρόπο κατανοητός από όλους. Αντιθέτως, υπάρχει τεράστια απόσταση από το φυσικό στο ηθικό κακό, από τη θεομηνία στο ανθρώπινο λάθος. Εκείνη η σημασία, όμως, που έχει το μεγαλύτερο βάθος και ενδιαφέρει φιλοσοφικά είναι εκείνη που ενέχει την ηθική απαξία, την αποδοκιμασία που μόνο η πράξη του ηθικώς δρώντος μπορεί να ενέχει. Συνεπώς, εφόσον μόνο ο άνθρωπος μπορεί να λειτουργήσει ως ηθικώς δρών, μόνο αυτός μπορεί και να πράξει το κακό, και αυτό είναι που ενδιαφέρει και τον φιλοσοφικό αναστοχασμό.

«Στο επίπεδο της σκέψης, στο οποίο παραμείναμε ευθύς ως εγκαταλείψαμε το στάδιο του μύθου, το πρόβλημα του κακού αξίζει να χαρακτηριστεί ως πρόκληση, αλλά με μία έννοια που δεν έπαψε να εμπλουτίζεται. Μία πρόκληση είναι μια εναλλαγή μιας αποτυχίας για πρώιμες συνθέσεις από τη μία, και μία παρότρυνση να σκεφτούμε περισσότερο, και διαφορετικά από την άλλη. Από την παλαιά θεωρία της ανταπόδοσης μέχρι τον Hegel και τον Barth, η εργασία της σκέψης δεν έπαψε να περιορίζεται από το κέντρισμα του ερωτήματος «γιατί;»- ερωτήματος που περικλείεται στο θρήνο των θυμάτων.»²⁴

Θεμελιώδης αντίληψη για το κακό είναι αυτή του Immanuel Kant που διατυπώνει μια θεωρία που για πρώτη φορά τότε είναι εντελώς κοσμική, δεν αναφέρεται σε καμία μεταφυσική ή υπερφυσική οντότητα. Για τον Kant σκοπός είναι να καταφέρει να συνδυάσει τρεις αντικρουόμενες αλήθειες τις ανθρώπινης φύσης: τη ριζική εγγενή ελευθερία, την εγγενή ανθρώπινη τάση για το καλό, και την εγγενή ανθρώπινη ροπή προς το κακό.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, έχουμε καλή πρόθεση μόνο όταν επιλέγουμε να προβούμε σε ηθικά σωστές πράξεις ακριβώς λόγω αυτής τους της ιδιότητας. Επομένως, όποιος

²³ «Πως είναι δυνατόν, χωρίς αντίφαση, να καταφαθούν μαζί οι ακόλουθες τρεις προτάσεις: ο Θεός είναι παντοδύναμος, ο Θεός είναι απολύτως αγαθός, το κακό υπάρχει. Ricoeur Paul, *Το κακό*, σελ.30

²⁴ Ricoeur Paul, *Το κακό*, σελ.63

δεν έχει ηθικά καλή πρόθεση, όπως ακριβώς την ορίζει η πρόθεση του να πράττει κανείς ηθικά, έχει κακή. Προκειμένου να συγκεκριμενοποιήσει τι ακριβώς προϋποθέτει αυτή η κακή πρόθεση διακρίνει τρεις βαθμίδες κακού, όπου το κακό σταδιακά αυξάνεται, όσο εξαχρειώνεται η πρόθεση του δρώντος. Πρώτα και χαμηλότερα ιεραρχείται η αδυναμία της θέλησης. Ένας αδύναμος άνθρωπος προσπαθεί να κάνει ηθικές πράξεις επειδή ακριβώς είναι ηθικές αλλά λόγω αδυναμία χαρακτήρα δε μπορεί να συνεχίσει με σταθερότητα και συνέπεια και σύντομα καταλήγει να κάνει το κακό. Το δεύτερο στάδιο είναι η ανηθικότητα²⁵. Σε αυτή τη βαθμίδα ο δρών δεν προβαίνει στις ηθικές πράξεις λόγω του χαρακτήρα τους ως τέτοιων αλλά επιλέγει να πράξει ηθικά εν μέρει λόγω ηθικότητας και εν μέρει λόγω κάποιου άλλου κινήτρου, κάποιου προσωπικού συμφέροντος που τον ωθεί εκεί. Πράττει, δηλαδή, ηθικά μόνον εν μέρει κινητοποιούμενος από ηθικούς λόγους. Συγκρίνοντας τις δύο συμπεριφορές και έχοντας ήδη διευκρινίσει ότι η απαξία του κακού αυξάνει ανά βαθμίδα, είναι εδώ εμφανής η σημασία που αποδίδει η συγκεκριμένη θεωρία στο κίνητρο που προσανατολίζει την πράξη. Υποστηρίζεται, δηλαδή, πως το ελάττωμα στην πρόθεση εκείνου που ναι μεν προβαίνει στην ηθική πράξη αλλά με εν μέρει ηθική πρόθεση είναι χειρότερο από ότι εκείνου που δεν πράττει καν ηθικά, από αδυναμία χαρακτήρα αλλά έχει ηθική πρόθεση. Η ανηθικότητα είναι συνεπώς χειρότερη από την αδυναμία γιατί η πρώτη εμπεριέχει και άλλο κίνητρο, εκτός του ηθικού νόμου να προσδιορίζει τις πράξεις ενώ ο αδύναμος προσπαθεί, παρά το ότι αποτυγχάνει, να κάνει το σωστό με το σωστό κριτήριο. Τρίτο και τελευταίο στάδιο της εξαχρείωσης είναι η διαστροφή, η αχρειότητα. Εκείνος που έχει τη διαστροφή ουσιαστικά αντιστρέφει τη σειρά των κινήτρων και αντί να θέτει σε προτεραιότητα τον ηθικό νόμο πάνω από οποιοδήποτε άλλο κίνητρο, ιεραρχεί ανώτερα ιδιοτελή κίνητρα όπως τον εγωισμό και τη ματαιοδοξία. Έτσι ακολουθεί τον ηθικό νόμο μόνο στην περίπτωση που αυτός ευθυγραμμίζεται με το προσωπικό του συμφέρον. Συνεπώς ακόμα και αν συμπτωματικά πράττει ηθικά, η πράξη δεν έχει καμία ηθική αξία αλλά, αντιθέτως, αντιπροσωπεύει τη χειρότερη δυνατή μορφή κακού για την ανθρώπινη ύπαρξη. Για τον Kant, αυτή ακριβώς η διαστροφή, η πλήρης αντιστροφή του κινήτρου, αποτελεί το «κακό», τον άνθρωπο που μπορεί να δημιουργήσει το κακό. Τελικά, η χειρότερη δυνατή μορφή του κακού είναι η προτεραιότητα του ιδιωτικού συμφέροντος πάνω στον ηθικό νόμο, γεγονός που καταδεικνύει την ισχυρή σημασία που διαδραματίζει το κίνητρο για τη δράση.

Συνεπώς, η διαστροφή των κινήτρων που συνίσταται στην αντιστροφή της ηθικής τάξης που δίνει προβάδισμα στις καλές πράξεις διαφθείρει τη νοοτροπία της ηθικής πράξης στη ρίζα της και ακριβώς γι αυτό ονομάζεται «ριζικό κακό». Αυτό που ξεχωρίζει στην καντιανή αντίληψη για το κακό είναι ακριβώς αυτή η έννοια του ριζικού κακού. Ο Kant υποστηρίζει ότι όλα τα

²⁵ impurity

ανθρώπινα όντα έχουν την τάση να υποβαθμίζουν τον ηθικό νόμο στο επίπεδο του προσωπικού συμφέροντος και αυτή η τάση είναι τόσο ριζική, τόσο εγγενής, που είναι αδιαχώριστη από την ανθρώπινη φύση. Η ροπή προς το κακό είναι συνυφασμένη με την ανθρώπινη φύση και ακόμα και στις πλέον καλές ανθρώπινες πράξεις, εάν αυτές δεν είναι απαλλαγμένες από κάθε άλλο κίνητρο εκτός από το σεβασμό στον ηθικό νόμο. Ο ίδιος γράφει: «Έναν άνθρωπο τον αποκαλούμε κακό όχι επειδή διαπράττει πράξεις οι οποίες είναι κακές(παράνομες) αλλά επειδή έχουν τέτοια υφή, ώστε να επιτρέπουν να συναχθούν σ' αυτόν κακοί γνώμονες»²⁶.

Η αντίληψη του Kant για το κακό και την ηθικότητα επηρέασε βαθιά μεταγενέστερους στοχαστές όπως η Hannah Arendt. Η δική της, επίσης κοσμική, αντίληψη προκύπτει από την προσπάθειά της να κατανοήσει και να αξιολογήσει τον τρόπο στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στις «καταβολές του ολοκληρωτισμού» μάλιστα δανείζεται τον όρο του Kant «το ριζικό κακό» για να περιγράψει το ολοκαύτωμα. Ωστόσο δεν εννοεί το ίδιο ακριβώς, αλλά δανείζεται τον όρο για να περιγράψει μία εντελώς νέα μορφή παρατυπίας που δε μπορεί να περιγραφεί από τις ήδη υπάρχουσες έννοιες.

Για την Arendt το ριζικό κακό αποσκοπεί να καταστήσει την ανθρωπότητα περιττή, να δημιουργήσει την κατάσταση στην οποία η ανθρώπινη ιδιότητα περισσεύει, διαδικασία που πραγματώνεται όταν ο άνθρωπος μετατρέπεται σε ζωντανό-νεκρό, ένα ον κενό αυθορμητισμού και ελευθερίας. Κάτι τέτοιο, μόνο τα στρατόπεδα συγκέντρωσης το κατέστησαν εφικτό στην ανθρώπινη ιστορία. Επιπρόσθετα, ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο του κακού σύμφωνα με τη φιλόσοφο είναι το γεγονός ότι δεν ορίζεται από κίνητρα ανθρωπίνως κατανοητά αλλά σκοπεύει να αποδείξει ότι τα πάντα είναι δυνατά, εγκαθιστώντας τον ολικό έλεγχο. Αναλύοντας τον ολοκληρωτισμό επικεντρώνεται στο κακό που προκύπτει από συστήματα και, συνεπώς, η ανάλυσή της δεν είναι προσωποπαγής, δεν αναφέρεται στο χαρακτήρα των ατόμων που δομούν το σύστημα αυτό ως συστατικά στοιχεία του, όπως κάνει ο Kant, που επικεντρώνει στην ηθικότητα της ατομικής πράξης. Αντιθέτως, στην κάλυψη, της δίκης του Άιχμαν στρέφει την προσοχή της στην ατομική δυνατότητα για το κακό μελετώντας σε βάθος τη συμπεριφορά ενός ιδεολόγου ναζί, ενός υπαλλήλου του συστήματος που οργάνωνε και υλοποιούσε τη μεταφορά στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. Στο βιβλίο της «Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ, η κοινοτοπία του κακού.» ισχυρίζεται ότι οι δολοφόνοι γραφείου²⁷ δεν κινητοποιούνταν από τερατώδη κίνητρα αλλά από στυγνή αδιαφορία και απερισκεψία, εντελώς διακριτή από την απλή

²⁶ *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, εκδ. Πόλις, 2007

²⁷ desk murderers

ηλιθιότητα, που κατέστησε τον Άιχμαν έναν από τους μεγαλύτερους εγκληματίες της εποχής του.

Το πραγματικά καινοτόμο εδώ στη σκέψη της φιλοσόφου είναι η έννοια της κοινοτοπίας του κακού που εισάγει θεωρώντας ότι το κίνητρό του εγκληματία ναζί κυρίως κοινότοπο παρά τερατώδες. «banal than monstrous»²⁸. Για την Arendt ο Ναζί ήταν ένας τρομακτικά φυσιολογικός άνθρωπος που απλά δεν σκεφτόταν τι έκανε. Δεν εννοούσε δηλαδή ότι το κακό έγινε κοινότοπο, ούτε ότι οι ναζί διέπραξαν ένα συνηθισμένο έγκλημα. Στην πραγματικότητα οι εγκληματικές πράξεις ήταν εντελώς καινούριες, είχαν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και γι αυτό και κάθε προσπάθεια καταδίκης τους φαντάζει μικρή και ασύμβατη με το πραγματικό μέγεθος της προσβολής. Εκείνο που κυρίως την ενδιαφέρει είναι αν τελικά ο ναζισμός δημιούργησε ένα νέο είδος πολιτικού υποκειμένου, εκείνο που πράττει χωρίς πρόθεση. Εκείνο που χρειάστηκε να γίνει κοινότοπο ήταν η μη σκέψη, η αναστοχαστική αυτή σχέση με την πράξη. Το έγκλημα έγινε κοινότοπο²⁹ ακριβώς γιατί διαπράχθηκε υπό αυτές τις συνθήκες, με τρόπο δηλαδή οργανωμένο, συστηματικό, χωρίς ανάλυση και αντίθεση. Τόσο από τους δράστες, όσο και από τα θύματα το έγκλημα έγινε αποδεκτό ως ρουτίνα ενώ διαπράττονταν δίχως αποστροφή και δε συναντούσε ισχυρή ή συντονισμένη αντίσταση. Έτσι, ταυτόχρονα με τη μαζική εξολόθρευση του πληθυσμού ήρθε και η υποβάθμιση της σκέψης. Την περιττότητα του ατόμου ακολούθησε η περιττότητα του αναστοχασμού.

Για την Arendt ο ολοκληρωτισμός συνιστά μια απειλή ενάντια στη σκέψη και αυτό ευθυγραμμίζεται άρτια με τη θέση της για την κατανόηση. Η προσπάθειά της για κατανόηση ουσιαστικά θωρακίζει την πολιτική πράξη θέτοντας στο επίκεντρο το φιλοσοφικό προβληματισμό για την καταδίκη της ναζιστικής θηριωδίας. Το κοινότοπο κακό που κυριάρχησε είναι η αποτυχία του σκέπτεσθαι³⁰, η συνέπεια του οποίου ήταν γενοκτονική. Η φιλόσοφος

²⁸ Στην ανάλυσή της η φιλόσοφος περιγράφει τον Άιχμαν ως έναν τυπικό γραφειοκράτη, ένα ανθρώπακι με φτωχή σκέψη «υπάκουο σαν πτώμα», ο οποίος «θα υπέγραφε ακόμη και την καταδίκη του πατέρα του αν υποχρεωνόταν». Καμία σχέση με τέρας ή δαίμονα «όπως τον παρουσίαζε το κατηγορητήριο και η ισραηλινή προπαγάνδα»

²⁹ «Για εμένα, γράφει η Arendt, υπάρχει μια σημαντικότερη διαφορά: «κοινοτοπία» είναι ότι συμβαίνει συνήθως, κοινώς, παρόλα αυτά κάτι μπορεί να είναι αβασίλειο και δίχως ακόμη να είναι κοινό.. Εννοώ ότι, αν πάμε μέχρι τη ρίζα, το κακό δεν είναι ριζικό, δεν έχει βαθύτητα, και είναι ακριβώς για το λόγο αυτό που είναι τόσο τρομερά δύσκολο να το συλλάβουμε με τη σκέψη, γιατί σκέφτομαι, εξ ορισμού σημαίνει φτάνω μέχρι τις ρίζες. Το κακό είναι ένα φαινόμενο της επιφάνειας, και αντί να είναι ριζικό είναι απλώς ακραίο... Με άλλα λόγια, όσο πιο ρηχός είναι κάποιος τόσο πιο πιθανό είναι να ενδώσει στο κακό.» *The jewish writings*

³⁰ Ο Άιχμαν για τη φιλόσοφο είναι το χαρακτηριστικό παράδειγμα της απουσίας σκέψης, της απουσίας, ουσιαστικά, μιας εσωτερικής ηθικής διάστασης της συνείδησης, γεγονός που συνεπάγεται την ανικανότητα επεξεργασίας του

θεωρεί ότι η ικανότητά μας να σκεφτόμαστε είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δυνατότητά μας να κρίνουμε και γι αυτό η «μη σκέψη» φέρει ολέθριες συνέπειες³¹. Αυτό με το οποίο πρέπει να αναμετρηθούμε, αντιμετωπίζοντάς το κατά πρόσωπο είναι η αποτυχία της κριτικής στάσης απέναντι στο θετικό δίκαιο, η κριτική αποστασιοποίηση που επέβαλε ο ολοκληρωτισμός, η τυφλή υπακοή. Η πραγματική αποτύπωση της σκέψης του Καντ, και όχι εκείνη που ισχυρίστηκε ο Αιχμαν ότι ακολουθούσε και η αναδιατύπωση της θεώρησής του στο τώρα θα είχε εμποδίσει την επέλαση του ολοκληρωτισμού με τα ισοπεδωτικά του αποτελέσματα και θα είχε δημιουργήσει άλλες συνθήκες (κατά)δίκης, διαφορετικές και από τις δίκες της Νυρεμβέργης και της Ιερουσαλήμ. Στην ουσία, αυτό που προσπαθεί να αναδείξει δίνοντας τόση βάση στη σκέψη είναι η πεποίθησή της ότι η κριτική σκέψη είναι δομικά απολυταρχική.

Θα είχε φτάσει, ίσως, να διατυπώνει τη σύγχρονη κατηγορική προσταγή: το Άουσβιτς δεν πρέπει να επαναληφθεί. Ότι μπορεί να οδηγήσει εκεί πρέπει να κόβεται στη ρίζα. Γιατί το μικρό κακό γρήγορα και απρόβλεπτα γίνεται ριζικό.

1.3. Η αντίληψη της Arendt για την πολιτική κριτική

Κεντρικής σημασίας προκειμένου να κατανοήσουμε την προσέγγιση της Arendt στο φαινόμενο του ολοκληρωτισμού είναι η θεωρία της για την κρίση, την κριτική, την οποία αντιπαραθέτει με τη θεωρία της πράξης (theory of justice, theory of action). Διατυπώνει μια γενική μεθοδολογική προσέγγιση που σχετίζεται με το διττό ρόλο που διαδραματίζει ο άνθρωπος στη δημόσια σφαίρα, τόσο ως δράστης(actor), όσο και ως θεατής(spectator). Από τη μία πλευρά η «θεωρία της κρίσης» έχει να κάνει με την ικανότητα των πολιτικώς δρώντων υποκειμένων να πράττουν εντός της δημόσιας σφαίρας. Από την άλλη, σχετίζεται με την ικανότητα, ως προνόμιο εκείνων που δε συμμετείχαν ως δρώντες, των στοχαστών και των ιστορικών, να αναζητούν το νόημα όσων προηγήθηκαν και την προσπάθεια να δημιουργήσουν όρους συμφιλίωσης με αυτά. Στην κριτική της στον ολοκληρωτισμό ακριβώς αυτή η προοπτική είναι εμφανής: δεν ενδιαφέρεται για την κριτική ως συστατικό στοιχείο της πολιτικής ζωής, ως ένα βοήθημα δηλαδή των δρώντων υποκειμένων προκειμένου να αλληλεπιδρούν στη δημόσια σφαίρα. Αυτό που την ενδιαφέρει είναι η κριτική ως δομικό στοιχείο στη διαδικασία της σκέψης, η ικανότητα αυτή με

νοήματος των πράξεων και των συνεπειών τους. Αυτή ακριβώς η έλλειψη σκέψης αντιπροσωπεύει και τη ρηχότητα, την απουσία βάθους που διακρίνει η φιλόσοφος εντός του κακού.

³¹ «Το κακό προκαλεί τη σκέψη γιατί η σκέψη προσπαθεί να αγγίξει το βάθος, να φτάσει στις ρίζες του και, από τη στιγμή που καταπιάνεται με το κακό απογοητεύεται, το εγχείρημα αποβαίνει μάταιο, γιατί δε βρίσκει τίποτα, γιατί δεν υπάρχει τίποτα να βρει. Εδώ έγκειται η «ρηχότητά» του. Μόνο το καλό έχει βαθύτητα και μόνο το αγαθό μπορεί να είναι ριζικό.» Arendt Hannah, Scholem Gershom, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*.

την οποία οι προνομιούχοι παρατηρητές³² θα ανακτήσουν το νήμα του νοήματος με το παρελθόν, θα συμφιλιωθούν με τα πεπραγμένα και θα αποκαταστήσουν τη σχέση του παρόντος με αυτά, ακόμη και με την πραγματικότητα του ολοκληρωτικού τέρατος. Έτσι η Arendt φαίνεται να έχει εγκολπώσει δύο σχετικά αντικρουόμενα συστήματα κρίσης. Εκείνο του αυτουργού, που αναφέρεται στην κρίση προκειμένου να δράσω και έχει αριστοτελική προέλευση και από την άλλη, ένα δεύτερο σύστημα, εκείνο του παρατηρητή, εκείνου που κρίνει, αναζητώντας το νόημα του παρελθόντος και θυμίζει την καντιανή αντίληψη για την παγκοσμιότητα και την αμεροληψία. Συνεπώς, εν προκειμένω, για την Arendt έχει μεγάλη σημασία για να καταφέρει να προσεγγίσει το φαινόμενο του ολοκληρωτισμού να χρησιμοποιήσει την κρίση της, τη δύναμη της σκέψης, ως τρόπο για να αποτιμήσει αναδρομικά το παρελθόν και να σώσει το νόημα του από τη θηριωδία που το διεκδικεί.

Αυτό που προσπαθεί, λοιπόν, είναι να κατανοήσει το στρατόπεδο συγκέντρωσης και το γκουλαγκ με τους δικούς τους όρους αποκλειστικά χωρίς να επιχειρεί να συνάγει γενικευμένα συμπεράσματα με τη μορφή δεδικασμένου αλλά ούτε και να τα εντάξει σε ένα ευρύτερο σύστημα ιστορικής αναγκαιότητας και συνέχειας. Αυτό πρακτικά σημαίνει να έρθουμε σε επαφή με τα τραγικά γεγονότα του 20^{ου} αιώνα και να τα καταλάβουμε χωρίς να χρειάζεται να τα δικαιολογήσουμε αλλά με σκοπό, όπως ισχυρίζεται η φιλόσοφος να τα αντιμετωπίσουμε. Η ίδια ισχυρίζεται ότι το πλαίσιο που έχουμε θεσπίσει για να μπορούμε να κρίνουμε καθίσταται άχρηστο και αναποτελεσματικό όταν το χρησιμοποιούμε σε αυτές τις περιπτώσεις και, συγχρόνως, η κοινή μας λογική δεν έχει την παραμικρή χρησιμότητα προσπαθώντας να ερμηνεύσει εκείνο το φαινόμενο που είναι και οφείλουμε να διατηρήσουμε εκτός λογικής ακολουθίας.

Για την Arendt το Ολοκαύτωμα αλλά και ο ολικός έλεγχος της κυριαρχίας του σταλινικού καθεστώτος μας φέρνουν αντιμέτωπους με την κρίση της κατανόησης, που δεν είναι άλλο από την κρίση της δυνατότητάς μας να κρίνουμε. Αυτό που δε μπορούμε πλέον να κάνουμε, και γι αυτό αντιμετωπίζουμε τη δυσκολία στην προσέγγιση, είναι ότι δε μπορούμε πλέον να κάνουμε την υπαγωγή στον γενικό κανόνα, να εντάξουμε το ειδικό ως εξειδίκευση στο γενικό, το ευρύτερο σύστημα. Στην ουσία τα ήδη υπάρχοντα μέτρα και σταθμά έχουν χάσει την ισχύ τους, έχουν υπερβεί τους παραδεδωγμένους ηθικούς και πολιτικούς κανόνες και γι αυτό δε χρησιμεύουν πλέον ως κριτήρια και εργαλεία. Για την Arendt, και αυτό αποτελεί μια από τις ιδιαίτερες καινοτομίες στη σκέψη της, η απώλεια των όρων δε συνεπάγεται και την απώλεια της δυνατότητας. Γι αυτό ακριβώς κάνει λόγο για την κρίση και όχι το τέλος της ικανότητας. Καθώς

³² the privileged spectators

οι άνθρωποι έχουν πάντοτε τη δυνατότητα να ξεκινήσουν από την αρχή³³ αυτό σημαίνει ότι μπορούν διαρκώς να δημιουργούν νέους όρους, να δημιουργήσουν καινούριες κατηγορίες, να δομήσουν εκείνους τους όρους που θα αναφέρονται σε νέες κατηγορίες, περιγραφικές όσων παρήλθαν αλλά και εκείνων που πρόκειται να συμβούν. Αφού, λοιπόν, μας παρουσιάζει την κρίση της κατανόησης, διευκρινίζει ως οφείλει ότι αυτό δε σημαίνει και το τέλος, την παύση της ικανότητάς μας να κρίνουμε και μας δίνει αμέσως τον τρόπο για το νέο ξεκίνημα. Μπορεί οι συμβατικοί όροι πολιτικής και ηθικής κριτικής να μην μπορούν να ξεχειλώσουν άλλο αλλά η φαντασία του ανθρώπινου νου μπορεί να προσεγγίσει κάθε κατάσταση χωρίς να έχει καθόλου ανάγκη να χρησιμοποιήσει δεδομένους, προϋπάρχοντες κανόνες. Χωρίς το προνόμιο του ήδη γνωστού κριτηρίου, χωρίς την άνεση του ήδη χρησιμοποιούμενου όρου και την οικειότητα του γνωστού παραδείγματος η φαντασία έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει εκείνη την απόσταση που είναι απαραίτητη για να κρίνει κανείς αμερόληπτα. Ταυτόχρονα η φαντασία μπορεί να καταργήσει την ίδια απόσταση και να μας επιτρέψει να πλησιάσουμε σε απόσταση αναπνοής από το αντικείμενο της κριτικής μας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία η φαντασία μπορεί να γίνει το εργαλείο της επαναπροσέγγισης της δημιουργίας από το μηδέν, μπορεί να κάνει δυνατή τη συμφιλίωση με το παρελθόν.

Για τον Καντ, που αποτέλεσε για την Arendt επιρροή και ταυτόχρονα αντικείμενο βαθιάς και χρόνια μελέτης, η εγκυρότητα της κρίσης εξαρτάται από τη διαδικασία υπέρβασης της προσωπικής, ιδιωτικής συνθήκης για χάρη της δημόσιας, της διυποκειμενικής. Τη δυνατότητα για να συμβεί αυτό μας τη δίνει η κοινή λογική³⁴ που αποτελεί το σύνδεσμο μας με τον έξω κόσμο σε επίπεδο αντίληψης. Στα κείμενα της «Η κρίση της κουλτούρας»³⁵ και «Truth and politics», ίσως τα πιο πολιτικά γραπτά της συνολικά, βλέπουμε την Arendt να κινείται στο ίδιο μήκος κύματος. Θεωρεί, και γι αυτό έχει σημασία να εξετάζεται η αντίληψή της για την πολιτική κριτική προσέγγιση, ότι η κρίση, πρώτον, επιτρέπει στους πολιτικούς αυτουργούς να αποφασίσουν και να αξιολογήσουν τη δράση τους στη δημόσια σφαίρα και δεύτερον, επιτρέπει να αξιολογηθεί ποια κίνητρα και σκοποί ιεραρχούνται ψηλά και αξίζει να ορίζουν την πολιτική πράξη αλλά και ποιος φέρει την ευθύνη για παλιές ή σύγχρονες πράξεις τόσο σε επίπεδο επαίνου όσο και προκειμένου να γίνει αρνητική κριτική. Υπό αυτό το πρίσμα, όπως γράφει η Arendt, η κρίση είναι για την ίδια μια «εξειδικευμένη πολιτική δεξιότητα», η ικανότητα «να βλέπει κανείς

³³ Η γεννησιμότητα, η μοναδική δυνατότητα του ανθρώπινου είδους να ξεκινάει από την αρχή, αποτελεί κομβικής σημασίας αντίληψη της Arendt

³⁴ *sensus communis*

³⁵ Arendt Hannah, *Η Κρίση Της Κουλτούρας και άλλα Κείμενα* και 22 Arendt Hannah, *Understanding and politics (The difficulties of Understanding)*

τα πράγματα όχι μόνο από τη δική του οπτική γωνία αλλά από την προοπτική όλων εκείνων που είναι επίσης παρόντες στην ίδια σφαίρα». «Ως μία από τις κυριότερες ικανότητες του ανθρώπου ως πολιτικού όντος, του επιτρέπει να τοποθετεί τον εαυτό του στη δημόσια σφαίρα» είναι για την φιλόσοφο αυτό που οι αρχαίοι έλληνες ονόμασαν φρόνηση.

1.4. Το ζήτημα της κατανόησης.

Όπως θα φανεί από την ανάλυση της σκέψης της η Hannah Arendt δεν επιθυμεί ούτε να δώσει έτοιμες λύσεις-αντίδοτα του ολοκληρωτισμού ούτε ακολουθεί κάποια έτοιμη μέθοδο, ένα μονοπάτι που υπόσχεται την επιτυχία. Εκείνο που επιθυμεί είναι να κατανοήσει. Η κατανόηση³⁶ είναι, λοιπόν για αυτήν, εντελώς διακριτή από το να έχει κανείς τις σωστές πληροφορίες ή την επιστημονική γνώση. Δεν είναι μια διαδικασία που παράγει αδιαμφισβήτητα αποτελέσματα αλλά μια ατέρμονη, διαρκής κατάσταση που προσπαθεί να μας συμφιλιώσει με την πραγματικότητα. Κατανοώ σημαίνει «try to be at home in the world», όπως γράφει χαρακτηριστικά. Συγχρόνως η συγχώρεση δεν έχει την παραμικρή σχέση με τη συμφιλίωση αυτή, με την κατανόηση. Όλη αυτή η διαδικασία δεν έχει τέλος παρά μόνο διάρκεια και υπό την προοπτική του «κεντρικού γεγονότος της εποχής μας» όπως χαρακτηρίζει η Arendt τον ολοκληρωτισμό κατανοώ δε σημαίνει εγκρίνω, αποδέχομαι τα πάντα αλλά εξοικειώνομαι με την ιδέα ότι στον κόσμο όλα είναι πιθανά. Στη διαδικασία αυτή δεν υπάρχει αυθεντία, κατήχηση και δόγμα αλλά πρόκειται για μια προσπάθεια υπέρβασης της συμβατικής υλικής υπόστασης των πραγμάτων με σκοπό το νόημα της πράξης και τα όρια της ύπαρξης.

Η ιδιαιτερότητα που κουβαλάει η απόπειρα κατανόησης του ολοκληρωτικού συστήματος έγκειται στο αδιέξοδο στο οποίο φτάνει κανείς αν προσπαθήσει να εξισώσει τον ολοκληρωτικό τρόπο διακυβέρνησης με τα προγενέστερα «μεγάλα κακά της ανθρωπότητας». Για την Arendt όλη η σοφία, ο πλούτος της γνώσης και η διδακτική εμπειρία που μας κληροδοτεί το παρελθόν πεθαίνουν αν προσπαθήσουμε να ανάγουμε σε αυτά τον ολοκληρωτισμό. Φέρει μια τρομακτική πρωτοτυπία το ολοκληρωτικό σύστημα που καταργεί κάθε δυνατότητα ερμηνείας εντός ενός ορισμένου, ήδη υπαρκτού πλαισίου. Ακόμη και αν στο επίπεδο της θεωρίας μπορεί κανείς να διακρίνει ψήγματα ομοιότητας με άλλες θεωρίες, ακόμα και αν έχουμε αντιμετωπίσει κάποιο στοιχειωδώς παραπλήσιο δόγμα, κάθε σύνδεση με τον υπόλοιπο κόσμο καταργείται όταν αναφερθούμε στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής του ολικού ελέγχου. Τότε, κάθε δεσμός με την παράδοση σπάει οριστικά, κάθε κατηγορία πολιτικής σκέψης εξουδετερώνεται και κάθε όρος ηθικής κρίσης εξαλείφεται. Είναι επικίνδυνο, και συμβαίνει συχνά από επιστήμονες και στοχαστές, όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με αυτή την ασυμβατότητα του ολοκληρωτισμού να

³⁶ Verstand

προσπαθούμε να βρούμε τις πιθανές ομοιότητες επιμέρους χαρακτηριστικών του με την πραγματικότητα. Τέτοιες προσπάθειες όχι απλά δε συνηγορούν στην προσπάθεια κατανόησης αλλά την υποδαυλίζουν, βυθίζουν οτιδήποτε ανοίκει, εντελώς πρωτότυπο στην αφάνεια και δημιουργούν ένα χάος αληθοφάνειας. Για να γίνει κατανοητός ο ισχυρισμός της, παραθέτει η ίδια τον Νίτσε : «Αλλά η επιστήμη θέλει να κάνει το αντίθετο και εμπνέεται από την πρόθεση να μειώσει, να ρευστοποιήσει το άγνωστο σε κάτι που είναι γνωστό»³⁷.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα για να αντιληφθεί κανείς τι ακριβώς εννοεί η Arendt με τον ισχυρισμό της ότι ο ολοκληρωτισμός μας στέρησε τα βασικά εργαλεία κατανόησης που διαθέτουμε είναι οι δίκες της Νυρεμβέργης. Η προσπάθεια να χωρέσει η ναζιστική θηριωδία στα πλαίσια του φόνου και να τυποποιηθεί ως διωκόμενο από το νόμο έγκλημα κατέστησε ευθύς γελοία την επιβολή οποιασδήποτε ποινής. Καμία νόμιμη τιμωρία δε θα επαρκούσε ενώ κομβικές έννοιες όπως η υποταγή, η εντολή και τα κίνητρα ήταν αδύνατο να διατηρήσουν το πραγματικό τους περιεχόμενο.

Ουσιαστικά η φιλόσοφος έχει έναν ορισμένο σκοπό που επιμένει τόσο πολύ στην κατανόηση και αυτός δεν είναι άλλος από την ανάγκη της να πολεμήσει το ολοκληρωτικό σύστημα διακυβέρνησης. Γνωρίζει καλά ότι η κατανόηση δεν αρκεί γι αυτή τη μάχη όμως τη θεωρεί αναπόσπαστο κομμάτι αυτού του αγώνα εφόσον δεν ενδιαφερόμαστε απλώς για την επιβίωση υπό την ολική κυριαρχία αλλά για την καταστροφή της. Ακριβώς αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ίδιας της της φιλοσοφικής αντίληψης αφού δεν ενδιαφέρεται να προωθήσει το δικό της ιδιαίτερο πολιτικό όραμα αλλά να διευκρινίσει εννοιολογικά εκείνο που έχει να αντιμετωπίσει. «Παρά το ότι απλώς ξέρουμε αλλά δεν καταλαβαίνουμε ακόμη ακριβώς ενάντια σε τι παλεύουμε ξέρουμε και καταλαβαίνουμε ακόμη λιγότερο για ποιο πράγμα αγωνιζόμαστε»³⁸. Ακριβώς, λοιπόν επειδή επιλέγει να αγωνιστεί, να πολεμήσει ενάντια στο ολοκληρωτικό σύστημα θέλει η κατανόηση να αποτελεί την πηγή της κριτικής της. Ο Kant μάλιστα, τον οποίο έχει μελετήσει σε βάθος, χαρακτηρίζει «stupidity» την έλλειψη κριτικής προσέγγισης στην πραγματικότητα, μία αρρώστια χωρίς θεραπεία³⁹. Ενώ για την Arendt η κρίση της κατανόησης που προκάλεσε ο ολοκληρωτισμός αντικατέστησε την κοινή λογική με την stupidity.

³⁷ *Will to power*

³⁸ Arendt Hannah, *Understanding and politics (The difficulties of Understanding)*

³⁹ «infirmity beyond remedy»

1.5. Το τέλος της κατανόησης

Η θηριωδία που απέκτησε υλική υπόσταση στο πεδίο του ολικού ελέγχου ξεπερνάει τους όρους που η ίδια πραγματικότητα έχει δημιουργήσει, εκείνο που αποτελεί κομμάτι της ιστορίας, το πιο επώδυνο και πιο φρικαλέο, σταματάει να είναι αποτέλεσμα ευθύγραμμης αφήγησης και τοποθετείται για την Arendt εκτός ιστορίας, εκτός κατανόησης. Η παντελής έλλειψη νοήματος του στρατοπέδου συγκέντρωσης και η πλέον ανορθολογική αντίληψη, ο ρατσισμός, συμπυκνώνονται σε ένα σύστημα εξουσίας, τον ολοκληρωτισμό, με στόχο την ολική κυριαρχία. Η προσπάθεια να αποδειχτεί η πολιτική ως «η τέχνη του αδυνάτου»⁴⁰, έκανε απτή πραγματικότητα τη βασική αρχή «όλα είναι δυνατά» εδαφικοποιώντας το θάνατο, εξαχρειώνοντας την γραφειοκρατία και «απανθρωποιώντας» τον άνθρωπο. Όλα τα παραπάνω, ως βασικοί άξονες της σκέψης και της κριτικής της φιλοσόφου θα αναλυθούν στη συνέχεια σε μια προσπάθεια να ψηλαφιστεί ο ολοκληρωτισμός ως σύστημα και να υπογραμμιστούν τα ειδοποιά χαρακτηριστικά του, με διάθεση όχι να ενσωματωθεί στη ροή της ιστορίας, να αρθεί διαλεκτικά ή να κατανοηθεί εκλογικευτικά αλλά με σκοπό να έρθουμε αντιμέτωποι ⁴¹ με το «α-νοηματικό της εξολόθρευσης και του ολικού ελέγχου»⁴².

Ο τρόπος που προσεγγίζει η Arendt το «τέλος της κατανόησης» δεν καλεί σε δογματική αποδοχή ή απόρριψη. Αντιθέτως, η άρνησή της ότι καθετί που συμβαίνει στο ρου της ιστορίας πρέπει να είναι κατανοητό για τον άνθρωπο συνεπάγεται την απόρριψη της αντίληψης ότι η ιστορία πρέπει να ερμηνεύεται με βάση κοινούς τόπους και αναλογίες. Συνεπώς, γράφει με σκοπό να προβληματίσει, χωρίς να ενδιαφέρεται να προτείνει την έτοιμη λύση, γιατί γι αυτήν «κατανοώ σημαίνει αντιμετωπίζω την πραγματικότητα και της αντιστέκομαι, όποια και αν είναι αυτή»⁴³. Εφόσον, όπως πιστεύει, οι βασικές πρακτικές του ολοκληρωτισμού, ως υπαρκτοί θεσμοί και βιωμένα γεγονότα, υπήρξαν όπλα στα χέρια του ανθρώπου, και άρα δυνατότητες του ανθρώπινου γένους, αυτές κατέστρεψαν κάθε έννοια πολιτικής και ηθικής σκέψης, όπως είχε διατυπωθεί ως τότε, και γι αυτό είναι αδύνατη η προσέγγιση του φαινομένου με τους όρους, τις έννοιες και τα εργαλεία που διαθέτουμε και η ένταξή του στην ιστορική ολότητα. Έτσι, στόχος της ανάλυσης δεν είναι ούτε η επιστημονική καθαρότητα ούτε η αξιολογική ουδετερότητα αλλά

⁴⁰ Hitler

⁴¹ αντιμέτωποι: η αναμέτρηση κατά μέτωπο με το παρελθόν είναι για την Arendt ο τρόπος να συμφιλιοθούμε με τα παρελθόντα. “Αντιστεκόμαστε στο κακό όχι παρασυρόμενοι από την επιφάνεια των πραγμάτων αλλά σταματώντας και ξεκινώντας να σκεφτόμαστε- δηλαδή προσεγγίζοντας μια διάσταση διαφορετική από εκείνη του ορίζοντα της καθημερινής ζωής” *The Jewish writings*

⁴² Καστοριάδης Κορνήλιος, *Χώροι του ανθρώπου*

⁴³ Understanding and politics

η ψηλάφηση του ολοκληρωτικού φαινομένου και η αποτύπωση των επιμέρους στοιχείων του, τα οποία ενδύονται τον ολοκληρωτικό τους χαρακτήρα μόνον εντός του συγκεκριμένου συστήματος εξουσίας (δεν είναι καθαυτά ολοκληρωτικά ούτως ή άλλως). Με λίγα λόγια, οδηγός της είναι η εγκατάλειψη της παράδοσης *sine ira et studio* γιατί καταπιάνεται με κάτι που «δε θα έπρεπε να έχει υπάρξει».

Η προσπάθεια της Άρεντ για κατανόηση του ολοκληρωτισμού μέσα από τον εντοπισμό και την ερμηνεία των αποκρυσταλλωμένων μερών που τον συνέθεσαν και τον ενσάρκωσαν έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την ιστορική αντίληψη που σκοπός της είναι η διαφύλαξη και η διάσωση ενός γεγονότος στη συλλογική μνήμη. Αντιθέτως, στόχος της είναι η αποδόμηση του ολοκληρωτισμού, της μεγαλύτερης πολιτικής κρίσης των καιρών μας. Η κατανόηση απαιτεί πρωτίστως την κρίση και την καταδίκη του πιο ριζικού κακού που είναι σε θέση να καταστρέψει ανεπανόρθωτα τον κοινό ανθρώπινο κόσμο.

1.6. Η κατάχρηση του όρου-τι δεν είναι ολοκληρωτισμός.

Πριν εξετάσουμε τι είναι ο ολοκληρωτισμός πρέπει να δούμε τι δεν είναι, τι αποκλείει η ίδια η φιλόσοφος από το πλαίσιο που θα προσπαθήσει να ορίσει συγκεκριμένα. Θεωρώντας το ολοκληρωτικό σύστημα ως μία εντελώς νέα μορφή διακυβέρνησης, η Arendt καθιστά εξαρχής σαφές ότι δε χωράει οποιαδήποτε αυταρχική πρακτική στα πλαίσια του όρου, γι αυτό και θέτει ρητά, για παράδειγμα, τη δικτατορία⁴⁴ του φασίστα Μουσολίνι⁴⁵ ή του στυγερού Πινοςέτ εκτός του ολοκληρωτικού πλαισίου. Ο ολοκληρωτισμός για τη φιλόσοφο είναι τόσο συγκεκριμένος που οριοθετείται με συγκεκριμένη ημερομηνία, μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στη Γερμανία(1945) και μετά το θάνατο του Στάλιν στη Ρωσία(1953). Επειδή ακριβώς στα καθεστώτα του Χίτλερ και του Στάλιν αντιλαμβάνεται μια ιδιομορφία, την οποία και χαρακτηρίζει ως ολοκληρωτικό σύστημα διακρίνει τις μονοκομματικές δικτατορίες από το σύστημα πολιτικής εξουσίας που ονομάζει ολοκληρωτισμό.

Εκείνο που τελικά αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή προκειμένου να μπορούμε να μιλάμε για ολοκληρωτικό σύστημα, σύμφωνα με την Arendt, είναι η «διαρκής επανάσταση» που

⁴⁴ "Fascism should more appropriately be called Corporatism because it is a merger of state and corporate power"
Benito Mussolini

⁴⁵ Αυτό που αποδεικνύει ότι η μονοκομματική δικτατορία δεν αποτελούσε ολοκληρωτισμό είναι ότι οι πολιτικές καταδίκες ήταν λίγες και σχετικά ελαφρές. Οι ίδιοι οι ναζί αντιλαμβάνονταν τη διάκρισή τους από τον Μουσολίνι: «Ο φασισμός, ισχυρίζεται ο Γκαίμπελς, δεν έχει καμία σχέση με τον εθνικοσοσιαλισμό. Ενώ ο δεύτερος φτάνει μέχρι τις ρίζες, ο φασισμός είναι επιφανειακός. Ο Ντούτσε δεν είναι επαναστάτης όπως ο Φύρερ ή ο Στάλιν. Είναι τόσο συνδεδεμένος με τον Ιταλικό λαό που δεν έχει τις αρετές ενός διεθνούς κλίμακας επαναστάτη»

επικαλείται το καθεστώς. Μία κατάσταση διαρκούς κίνησης, μεταβολής, ουσιαστικά αστάθειας, εκεί όπου κανείς δεν είναι ασφαλής είτε συμφωνεί με το καθεστώς είτε σκέφτεται διαφορετικά. Υπό αυτές τις συνθήκες, της παντελούς απουσίας σταθερότητας, ο ολοκληρωτισμός βρίσκεται στο πλαίσιο εφαρμογής του, αφού μόνο έτσι μπορεί να πραγματοποιηθεί η βασική του αρχή ότι όλα είναι δυνατά. Μια κατάσταση που οδηγεί στην εξάλειψη πραγματικής και φανταστικής αντιπολίτευσης επιτρέποντας στο καθεστώς να έχει ως πεδίο αναφοράς ολόκληρο τον πληθυσμό, πάνω στον οποίο θα εφαρμόσει το πείραμα της ολικής κυριαρχίας.

Το ολοκληρωτικό φαινόμενο σηματοδοτεί την οριστική και αμετάκλητη ρήξη με το ιστορικό παρελθόν, το τερατώδες παράδειγμα που ξεπερνά κάθε θεωρία και γι αυτό είναι διακριτό από την δεσποτική τυραννία γιατί εγκαινιάζει μια εντελώς νέα μορφή κρατικής κυριαρχίας. Εκεί, ο νόμος αποκτά μια νέα, παράδοξη θέση, γίνεται νόμος της κίνησης και δεν είναι πια ρητός ή καταργημένος, αλλά άρρηκτα συνδεδεμένος είτε με τη φύση(ναζισμός) είτε με την ιστορία (σταλινισμός). Ιστορικά ο νόμος αποτελεί το κριτήριο για τη διάκριση των πολιτευμάτων. Για παράδειγμα, αλλού κυβερνά ένας άνθρωπος ή μια ομάδα αγνοώντας ή καταργώντας το νόμο και αλλού οι βασικές αρχές και οι αξίες είναι εκείνες οι οποίες συνθέτουν τη νομιμοποίηση της κυριαρχίας. Στον ολοκληρωτισμό, αντιθέτως, το καθεστώς λειτουργεί με βάση θετικούς νόμους, ανεξαρτήτως αν αυτοί πραγματικά τηρούνται: «νόμος είναι η θέληση του Φύρερ» όπως ρητά δήλωσε και ο Καρλ Σμιτ⁴⁶, αλλά ο νόμος εδράζεται στην πραγμάτωση μιας νέας ιδέας της δικαιοσύνης καθιστώντας τη στόχο με αναφορά στη νομοτέλεια της φύσης ή της ιστορίας⁴⁷. Ταυτόχρονα, στόχος αυτής της εντελώς νέας μορφής διακυβέρνησης είναι να καταστήσει περιττή την ανθρωπότητα, προσπάθεια που αποτυπώνεται με δύο τρόπους: πρώτον, πρέπει να σταματήσει να υπάρχει ο αυθορμητισμός, ακόμα και η στοιχειώδης αυθορμησία του ατόμου και μετά πρέπει να καταστραφεί κάθε πιθανότητα αλληλεγγύης, κάθε περίπτωση φιλικού ή οικογενειακού δεσμού που στα μάτια του καθεστώτος μπορεί να αποβεί πιο επικίνδυνος και από τον πραγματικό εχθρό. Η αποδοχή και η υποστήριξη είναι έννοιες εχθρικές για μία «πληθυσμιακή πολιτική που συνίσταται στην τακτική εξολόθρευση εκείνων που πλεονάζουν».

«Η αδυναμία του ισχύοντος νομικού συστήματος και των σύγχρονων νομικών εννοιών να αντιμετωπίσουν τα περιστατικά των διοικητικών σφαγών που οργανώνει ο κρατικός μηχανισμός είναι γεγονός. Εάν εξετάσουμε πιο προσεκτικά το ζήτημα θα διαπιστώσουμε εύκολα ότι σε

⁴⁶ The sovereign stands above the *law*; he is not bound by norms and juridical procedures in executing his will (*Schmitt* 1934: 13) «Ο Φύρερ προστατεύει τον Νόμο» - επ' αφορμή της Νύχτας των Μεγάλων Μαχαιριών.

⁴⁷ «η εξουσία αποδεικνύει ότι για να δημιουργήσει δίκαιο δε χρειάζεται να έχει δίκιο» Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*.

αυτές τις δίκες η απόφαση των δικαστών ελήφθη βάσει των στοιχείων που υπήρχαν. Με άλλα λόγια οι δικαστές δίκασαν ελεύθερα χωρίς, ουσιαστικά, να στηριχτούν στα πρότυπα και στα νομικά προηγούμενα βάσει των οποίων άλλοτε πειστικά και άλλοτε όχι προσπάθησαν να αιτιολογήσουν τις αποφάσεις τους. Το ίδιο είχαμε δει να συμβαίνει και στη δίκη της Νυρεμβέργης, όπου οι δικαστές επέβαλαν τη θανατική ποινή μόνο στους κατηγορουμένους που αποδείχτηκε ότι είχαν ανάμειξη στο νέο έγκλημα της διοικητικής σφαγής»⁴⁸.

1.7. Ο ολοκληρωτισμός ως άξονας σε ολόκληρο το έργο της

Συνοπτικά, για τη φιλόσοφο, η περιφρόνηση κάθε είδους θετικού νόμου και κατ' επέκταση του consensus iuris μοιάζει να είναι ο πυρήνας της ιδιαίτερης φύσης του ολοκληρωτικού καθεστώτος. Εκφράζεται έτσι απόλυτη πίστη μόνο στους ανώτερους νόμους της Φύσης ή της Ιστορίας, που, παρ' όλα αυτά, δεν παρέχουν ένα σταθερό έδαφος θεμελίωσης του δικαίου, αλλά αποτελούν διαρκείς κινήσεις, μέσα στις οποίες ο άνθρωπος ερμηνεύεται σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις της ιδεολογικής προπαγάνδας, ως στοιχείο της δαρβινικής φυσικής εξέλιξης και η κοινωνία ως ένα παραγόμενο της ιστορικής κίνησης (πάλη των τάξεων). Συγχρόνως, η ολική τρομοκρατία εκδηλώνεται ως οιονεί νομιμότητα του συστήματος, που εξαλείφει κάθε ανθρώπινο αυθορμητισμό και επιταχύνει τις διαδικασίες της Φύσης και της Ιστορίας για την κατασκευή του νέου είδους ανθρώπου. Από την άλλη, η ιδεολογία αποτέλεσε τη βασική μέθοδο του ολοκληρωτισμού και στα χέρια των ηγετών του ολοκληρωτισμού, του Χίτλερ και του Στάλιν φανέρωσε για πρώτη φορά τις ολέθριες πολιτικές της δυνατότητες. Η ικανότητα συναγωγής των πάντων από μία πρώτη προϋπόθεση που δίδεται ως δεδομένη, σύμφωνα με την εγγενή αυταπόδεικτη λογική μιας ιδέας, αποτέλεσε τη βάση του ολοκληρωτικού σκέπτεσται και πράττειν που χαρακτηρίζεται από την ολική εξήγηση των πάντων, την ανεξαρτησία από κάθε εμπειρική πραγματικότητα και μια αυστηρότατη λογική μέθοδο απόδειξης με ακρότατες συνέπειες. Το ιδεολογικό αυτό όπλο αποδείχθηκε ακαταμάχητο, καθώς στη βάση του κάθε υπήκοος του καθεστώτος εξανάγκασε τον εαυτό του να συντονιστεί με τις απαιτήσεις του κινήματος. Τρομοκρατία και ιδεολογία προετοιμάζουν, σύμφωνα με την Άρεντ, τη δημόσια και ιδιωτική απομόνωση του ανθρώπου και, μολονότι κάθε ολοκληρωτική κυριαρχία δεν είναι φτιαγμένη για να έχει διάρκεια, διότι φέρει μέσα της την αρχή της καταστροφής της, η νέα αυτή μορφή διακυβέρνησης στην πολιτική ιστορία της ανθρωπότητας χαρακτηρίζεται από τόσο αντικοινωνικές τάσεις, καταστρεπτικές για την ανθρώπινη συμβίωση, ώστε διακυβεύεται το μέλλον του κόσμου όπως το γνωρίζουμε.

⁴⁸ Hanaah Arendt, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ, η κοινοτυπία του κακού*

Η ανάλυση του ολοκληρωτισμού στα γραπτά της Arendt είναι πολυεπίπεδη και πολυπρισματική τόσο αναφορικά με τα αίτια όσο και σε σχέση με τα συγκροτητικά χαρακτηριστικά του και για αυτό τον λόγο η φιλοσοφία της συνιστά ιχνηλάτη και προφήτη για τη διάγνωση των ιστορικών απειλών στη σύγχρονη εποχή, όπου ο βάκιλος του φασισμού ενεργοποιείται και πάλι εντός της αστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Μπορεί το τρίτομο έργο της «Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού»⁴⁹ να είναι το magnum opus, η μνημειώδης μελέτη του φαινομένου, ωστόσο όλη η υπόλοιπη δουλειά της βρίσκεται διαρκώς σε ανοιχτό διάλογο με αυτό το έργο. Παρακολουθώντας τη δίκη του Άιχμαν⁵⁰, για παράδειγμα, επιδιώκει να μεταφέρει και να επαληθεύσει τα συμπεράσματά της για τον ολοκληρωτισμό σε μικροκλίμακα και αναζητά την ανθρώπινη συνθήκη που δημιουργεί έναν εγκληματία πολέμου, συνθήκη που δεν προσιδιάζει σε ψυχαναλυτική προσέγγιση του ολοκαυτώματος, αλλά σκοπεύει να οδηγήσει σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά συμπεράσματα όμως ενώ στον «ολοκληρωτισμό» το κακό είναι ριζικό (radical evil) κατά την καταγραφή της δίκης του Άιχμαν εμφανίζεται η έννοια της κοινοτοπίας του κακού⁵¹: βλέπει στον Άιχμαν ένα κοινό ανθρωπάκι, δίχως προσωπική βούληση μα με προσωπική φιλοδοξία, ικανό να εκτελέσει εντολές, όχι όμως διαθέσιμο να τις κρίνει. Η Arendt, εβραϊκής καταγωγής η ίδια, δέχτηκε σφοδρή κριτική από τις εβραϊκές κοινότητες και το κράτος του Ισραήλ⁵². Ο Gershom Scholem, που άσκησε σκληρή κριτική στην Arendt, υπογράμμισε αυτή την μετατόπιση από το ριζικό κακό, που έδειχνε προς το τερατώδες, προς τη κοινοτοπία του κακού, που το καθιστά κοινό, ενώ εκείνη του απαντά ότι το ένα προϋποθέτει το άλλο («το Κακό είναι σαν τη μούχλα που σκεπάζει τα πάντα χωρίς βάθος»)⁵³. Επίσης απαντά στην έκκληση του Σόλεμ για αγάπη προς τον ισραηλινό λαό, πως η ίδια αγαπούσε μόνο αληθινά πρόσωπα που γνώριζε, δείχνοντας την ανεξαρτησία του πνεύματός της και την άρνησή της να ενταχθεί σε κάποια αφηρημένη ομάδα⁵⁴. Αντίστοιχα, στην «Ανθρώπινη κατάσταση»⁵⁵ ψάχνει εκείνα τα αντίδοτα που θα μπορέσουν να θωρακίσουν την ανθρωπότητα από μια μελλοντική τάση και απειλή.

⁴⁹ *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού: Αντισημιτισμός, Ιμπεριαλισμός, Ολοκληρωτισμός*

⁵⁰ Που ξεκίνησε και διενεργήθηκε στο Ισραήλ από τις 11 Απριλίου 1961 έως την ανακοίνωση της θανατικής του ποινής στις 15 Δεκεμβρίου 1961.

⁵¹ banality of evil

⁵² «Μία Εβραία εναντίον των Εβραίων» κάπως έτσι θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς την οξύτατη κριτική που ξέσπασε εναντίον της μετά την έκδοση του *Eichmann in Jerusalem: A report on the Banality of Evil*.

⁵³ βλ. Σόλεμ-Αρεντ: Αλληλογραφία, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*

⁵⁴ «Εγώ αγαπώ αποκλειστικά και μόνο τους φίλους μου, και η μοναδική αγάπη που γνωρίζω και στην οποία πιστεύω είναι η αγάπη για τα πρόσωπα» *Δύο Επιστολές για την Ρηχότητα του Κακού, Arendt – Scholem*, εκδόσεις Άγρα.

⁵⁵ Arendt Hannah, *The human condition*

Για την Arendt, λοιπόν, ο ολοκληρωτισμός έχει μια ιδιαίτερη φύση που χρήζει αυστηρής παρατήρησης. Η ιδιαίτερη αυτή φύση συνοψίζεται στην απομόνωση από την πολιτική σφαίρα, την αποξένωση από τη σφαίρα των ανθρωπίνων σχέσεων και την πλήρη αποσύνθεση των παραδοσιακών, συνεκτικών και συνθετικών για την κοινωνία αξιών που οδηγούν τον άνθρωπο στην απόλυτη ανικανότητα κρίσης και δράσης. Με ορισμένο τρόπο και συγκεκριμένη δομή το ολοκληρωτικό σύστημα πετυχαίνει το σκοπό του δημιουργώντας ένα καθεστώς ολικού ελέγχου. Μελετώντας με προσοχή τα διάφορα στάδια και τα συγκροτητικά του στοιχεία έχουμε τόσο έναν τρόπο για τη διάγνωση των ολοκληρωτικών απειλών που μας πλαισιώνουν, όσο και μια βαθιά ανάλυση εκείνων που σημάδεψαν την ιστορική συνέχεια και αντέστρεψαν την πορεία της. Η ανθρώπινη κατάσταση, εξάλλου, δεν είναι άλλο από μια προσπάθεια να αποτυπώσει τα στοιχεία και τις συνθήκες μιας μη ολοκληρωτικής διακυβέρνησης, να ιχνηλατήσει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που μας θωρακίζουν από την ολοκληρωτική απειλή.

Η φιλόσοφος επομένως, δεν επιθυμεί απλά να καταγγείλει αλλά θέλει να κατανοήσει. Δεν την ενδιαφέρει, δηλαδή το πράγμα καθεαυτό αλλά η κατανόηση με τη μορφή της ριζικής κριτικής στο σήμερα και γι αυτό επιλέγει τον Άιχμαν, γιατί δεν την ενδιαφέρει ο ίδιος αλλά το ιστορικά συγκεκριμένο που αντιπροσωπεύει. Με την ερμηνεία της για τον Ναζί εγκληματία αλλά και για τη διαδικασία σύλληψης και δίκης του προκαλεί βραχυπρόθεσμα μια τεράστια θύελλα οργής εναντίον της και μακροπρόθεσμα θέτει τις βάσεις του προβληματισμού για μια τεράστια συζήτηση που φτάνει έως σήμερα. Το γεγονός της τεράστιας εις βάρος της αντίρρησης να μην προϋποθέτει την έλλειψη κατανόησης του πνεύματός της από τους συγχρόνους της όμως στην πραγματικότητα εκθέτει ακριβώς αυτή την απόφαση της Arendt να αφήσει κατά μέρος τον πραγματικό Άιχμαν και να εξετάσει πολιτική και κοινωνική συνθήκη, χαρίζοντάς μας δύο έννοιες, εκείνη της ρηχότητας και αυτή της κοινοτοπίας του κακού, «παίρνοντας μας όμως τον Άιχμαν»⁵⁶. Μια χρήσιμη προειδοποίηση και ηθική και άρα πολιτική εντολή. Τέρας για την φιλόσοφο είναι «όποιος κάνει απλά τη δουλειά του, όποιος δεν σκέφτεται για να πράττει με προσωπική ευθύνη, όποιος δεν χρησιμοποιεί τη δύναμη της κριτικής του σκέψης». Γι αυτό ακριβώς, η Arendt μας δίνει ένα εφόδιο για το μέλλον, γιατί μας δίνει μια έννοια, ένα ερμηνευτικό εργαλείο που μπορούμε να χρησιμοποιούμε ακόμα και σήμερα.

Η συμμετοχή της φιλοσόφου στη δίκη του ναζί εγκληματία ήταν μια ευκαιρία για εκείνη να έρθει πρακτικά αντιμέτωπη με την κρίση της κατανόησης, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Ήταν,

⁵⁶Ουσιαστικά η Arendt μας δίνει δύο έννοιες και μας παίρνει πίσω τον Άιχμαν, τον υπεύθυνο εγκληματία. Αυτό τουλάχιστον αισθάνεται η «κοινή γνώμη» της εποχής, απλουστεύοντας σε μεγάλο βαθμό τους ισχυρισμούς της φιλοσόφου. Δεν μας λέει «είναι αθώος γιατί δεν το έκανε» αλλά μας λέει ότι δεν σκέφτηκε, γιατί ακριβώς είχε απολέσει αυτή την ικανότητα, τη σκέψη, αμβλύνοντας έτσι το πεδίο των συνεπειών στο μέγιστο.

δηλαδή η ευκαιρία της να αντιμετωπίσει μια κατάσταση που αψηφούσε ριζικά τη δυνατότητα της ανθρώπινης αντίληψης. Πως ήταν δυνατόν ένας τόσο νομοταγής, ένας «κανονικός» , «εντελώς» ανθρώπινος δράστης να προέβη σε τέτοια κτηνωδία; Ταυτόχρονα, η διαδικασία της δίκης την υποχρέωσε να έρθει αντιμέτωπη και με ένα ακόμη γεγονός σχετικό με τη δυνατότητα της κρίσης. Είναι δυνατόν να προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός δικανικού συστήματος, ανεξάρτητου και αυτόνομου που θα κρίνει άπαξ, εξ υπαρχής που θα κρίνει με πλήρη αυθορμητισμό κάθε πρόθεση ή πράξη που θα προκύπτει;

Η δίκη του Άιχμαν λειτουργεί για τη φιλόσοφο ως αφορμή για τη διατύπωση της αντίληψής της για τη σημασία της σκέψης και την καταστροφική συνέπεια της απουσίας της. Ακριβώς αυτή τη στιγμή που η κριτική σκέψη ήταν απαραίτητη, ακριβώς τότε που η ανθρωπότητα βρέθηκε αντιμέτωπη με τον εαυτό της, η απουσία της σκέψης προκάλεσε τον όλεθρο. Ήταν η απουσία της σκέψης του Άιχμαν ως δράστη στη δημόσια σφαίρα που τη συγκλόνισε και ήταν αυτό το γεγονός που θεώρησε υπεύθυνο για την αδυναμία του να κρίνει. «Μπορεί άραγε το να κάνει κανείς κακό να μη σχετίζεται με τη σκέψη» αναρωτιέται η Arendt. Σχετίζεται δηλαδή η ικανότητά μας να διαχωρίσουμε το σωστό από το λάθος με τη σκέψη μας; Είναι, ουσιαστικά, και με ποιο τρόπο, συνδεδεμένη η σκέψη με την κριτική ικανότητα;

Σε πρώτο επίπεδο, η σκέψη ως ενδόμυχος διάλογος με τον εαυτό μας μας προετοιμάζει για την πράξη. Ουσιαστικά εξειδικεύει τους γενικούς όρους εξατομικεύοντάς τους και επικαιροποιώντας τους. Δηλαδή όταν ο καθένας σκέφτεται για το αν και πως θα κάνει κάτι χρησιμοποιεί τις γενικές αντιλήψεις και τις προσαρμόζει στο χώρο και τον χρόνο του κάνοντας έτσι ήδη μια πρώτη κριτική στους λόγους που τον κινητοποιούν και τον δεσμεύουν. Γι αυτό ακριβώς σε συνθήκες ιστορικής κρίσης, όπως ο πόλεμος, η σκέψη δεν είναι πια ένα ζήτημα περιθωριακό και απομονωμένο αλλά, αντίθετα, καθώς η πολεμική διαδικασία υπονομεύει όλα τα εγκαθιδρυμένα κριτήρια και τις αξίες προετοιμάζει το άτομο να κρίνει εξατομικευμένα και προσεκτικά, με ιδιαίτερη έμφαση στη δική του ικανότητα αντίληψης, αναγκαστικά, μακριά από την κοινή γνώμη και την πλειοψηφία. Συγχρόνως, και αυτό είναι το δεύτερο επίπεδο στο οποίο συνδέονται η κρίση και η σκέψη, η διαδικασία της σκέψης παράγει τη συνείδηση. Αυτό περιλαμβάνει μια εσωτερική φωνή που μας λέει τι να μην κάνουμε, από τι να απέχουμε, με τι να μην καταπιανόμαστε. Υπάρχει για την Arendt, ένας ενδόμυχος, εσωτερικός εαυτός στον οποίο λογοδοτούμε στο τέλος κάθε μέρας, ένας άγρυπνος φρουρός που εμείς δημιουργήσαμε και που φοβόμαστε πολύ, το απαύγασμα σκέψης και κρίσης.

Στο τέλος αυτής της πορείας η Arendt φτάνει σε ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα: ότι ακριβώς είναι η συνείδηση για το εσωτερικό μας είναι και η κριτική για το εξωτερικό μας. Αν

απελευθερώσουμε την κριτική μας σκέψη απευθυνόμενους στον κόσμο ενώ ήδη έχουμε θεσπίσει, λόγω της συνείδησης, τον εσωτερικό κριτή, που λειτουργεί άγρυπνα ως άξονάς μας. Γι αυτό ακριβώς, όταν χαθεί η σκέψη όλα τα παραπάνω εξαφανίζονται επίσης, γιατί η σκέψη συνεπάγεται τη συνείδηση και την κριτική ικανότητα.

1.8. Αντισημιτισμός

Για τη φιλόσοφο ο αντισημιτισμός και ο ιμπεριαλισμός αποτελούν την προϋστορία του ολοκληρωτισμού, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι εξαντλούν και το εύρος των αιτιών του. Ο αντισημιτισμός, που επιλέγει συμβολικά να εξετάσει στον πρώτο τόμο του βιβλίου της, αποτέλεσε «το καύσιμο που επιτάχυνε τις μηχανές των ολοκληρωτικών κινήματων»⁵⁷ ισχυρίζεται η φιλόσοφος, και εννοεί ακριβώς ότι τα εργοστάσια του θανάτου δε μπορούν να ερμηνευτούν απλώς με όρους αντισημιτισμού, ούτε αυτό το πεδίο ήταν επαρκές για τη μόνιμη εγκαθίδρυσή τους και την ολική εξολόθρευση.

Ο αντισημιτισμός, σύμφωνα με τη φιλόσοφο, έχει μία τόσο χρόνια και αιματηρή παρουσία στην ευρωπαϊκή ιστορία, ώστε ο Χίτλερ από την άνοδό του στην εξουσία (1933), παρά τη μεσολάβηση των νόμων της Νυρεμβέργης το 1935, μέχρι την εγκαθίδρυση των στρατοπέδων συγκέντρωσης στα μέσα του πολέμου, δεν έδειξε σχεδόν καμία πρωτοτυπία. Ήταν τέτοιο το στερεότυπο του αντισημιτισμού που «το ίδιο το γεγονός ότι τα εργοστάσια του θανάτου τροφοδοτούνταν με εβραϊκό υλικό είχε κάπως συγκαλύψει τη μοναδικότητα αυτής της επιχείρησης»⁵⁸. Για την Arendt, από την ανάληψη της εξουσίας ως και την κορύφωση της νομοθεσίας της Νυρεμβέργης η έκφραση του αντισημιτισμού σε ιδεολογικό, προπαγανδιστικό και πρακτικό επίπεδο δεν ξεφεύγει από το πλαίσιο του ιστορικά αναμενόμενου, του παρεπόμενου του μίσους εναντίον των Εβραίων ακόμη και πριν την εμφάνιση των εθνικοσοσιαλιστών. Ακόμη και η απομάκρυνση από τις θέσεις της κρατικής διοίκησης όσων ήταν Εβραίοι ή τα πογκρόμ που ακολούθησαν στους δρόμους, στις νύχτες της χιτλερικής Γερμανίας θεωρούνται από την Arendt αναμενόμενα αν υπό τις επικρατούσες συνθήκες ένα αντισημιτικό κόμμα αναλάμβανε την εξουσία εντός Ευρώπης. Η επακόλουθη δημιουργία των γκέτο ανά την Ευρώπη και οι αναγκαστικές εκτοπίσεις πληθυσμών παραμένουν εντός του ίδιου

⁵⁷ Arendt Hannah, *Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης*, Σύγχρονα θέματα, τ.83

⁵⁸ Arendt Hannah, *Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης*, Σύγχρονα θέματα, τ.83

πλαίσιου, ένα πλαίσιο το οποίο η φιλόσοφος δε θεωρεί επ' ουδενί θεμιτό ή αποδεκτό αλλά αποτρόπαιο και εγκληματικό παράλληλα, όμως, και πλήρως ορθολογικό. Έτσι, η αναγκαστική μετανάστευση ανέλαβε το ρόλο της διάδοσης του αντισημιτισμού εκτός των συνόρων της Γερμανίας, οι σταδιακές εκκενώσεις και άλλων πόλεων της Ανατολικής Ευρώπης και το μοίρασμα των περιουσιών των εκτοπισμένων άνοιξε το δρόμο με ευκολία στη δημιουργία του εσωτερικού εχθρού, του γειτονικού Άλλου, εκείνου του λαού, εντός του λαού, που εκφόβιζε και μόνο με την παρουσία των βασάνων του.

Συνεπώς, η φιλόσοφος διακρίνει μεταξύ του αντισημιτισμού που «απλώς» καταδικάζει στο κοινωνικό περιθώριο και του ολοκληρωτικού αντισημιτισμού ως εκείνου του απατηλού ψυχολογικού κατηγορήματος που οδήγησε στην ολοκληρωτική απώλεια της πολιτικής, ακόμη και της ηθικής, ταυτότητας του Εβραίου. Οι ίδιοι οι ναζί είχαν απόλυτη επίγνωση της καινοτομίας που εγκαινίαζαν, του ριζικά διαφορετικού από ότι είχε προηγηθεί, και ακριβώς εκεί βάσισαν τις πιθανότητες επιτυχίας του εγχειρήματός τους, στο ότι κανείς δε θα μπορούσε να πιστέψει το μέγεθος της θηριωδίας τους, αφού όλα τα προηγούμενα αντισημιτικά μέτρα είχαν κάποιο νόημα και ωφελούσαν με κάποιο τρόπο ορισμένες ομάδες, οι θάλαμοι αερίων δεν ωφέλησαν κανέναν.

Γι αυτό το λόγο, δεν επιλέγει να παρουσιάσει την επισκόπηση του φαινομένου αλλά την πολιτική και κοινωνική ιστορία των Εβραίων από τον 18^ο αιώνα και εξής, συμπεραίνοντας ότι η εγκαθίδρυση και λειτουργία των στρατοπέδων υπερβαίνει την απλή αντισημιτική συλλογιστική καθώς και όλα τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά επιχειρήματα που μπορεί να στηρίζουν τη σχετική προπαγάνδα. Ο αντισημιτισμός, ως εργαλείο, προετοίμασε μόνο το έδαφος ούτως, ώστε να διευκολυνθεί η έναρξη της εξόντωσης με τον εβραϊκό λαό, για να συνεχιστεί με όλους τους υπόλοιπους. Προς επίρρωση, η πρόταση του Χίτλερ για τον προϋπολογισμό εθνικής υγείας μετά τη λήξη του πολέμου: «Υστερα από εθνική ακτινολογική εξέταση, θα δίδεται στον Φύρερ ένας κατάλογος αρρώστων, ειδικά ατόμων με καρδιοπάθειες και πνευμονοπάθειες. Δυνάμει του νέου νόμου για την υγεία του Ράιχ αυτές οι οικογένειες δε θα μπορούν πλέον να παραμένουν μέλη της κοινότητας και δε θα τους επιτρέπεται η τεκνοποίηση. Το τι θα συμβεί σε αυτές τις οικογένειες θα αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω εντολών του Φύρερ»⁵⁹.

⁵⁹ Arendt Hannah, *Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης*, Σύγχρονα θέματα, τ.83

Συνολικότερα, ενάντια στην ιδέα του αποδιοπομπαίου τράγου και της καταστροφικής νομοτέλειας ή μεταφυσικής εγγεγραμμένων στην ιστορία των Εβραίων, το εβραϊκό ζήτημα αναδεικνύει για την Arendt συλλήβδην το πρόβλημα των απάτριδων και ανέστιων της Ευρώπης. Ο «συνειδητός παρίας» είναι γι αυτήν η απάντηση στο πρόβλημα της Σιών και στο κράτος του Ισραήλ. Τοποθετείται, λοιπόν, συνειδητά στην πλευρά εκείνων των στοχαστών, όπως και ο K.Marx, που οραματίζονται τον επαναστατημένο Εβραίο ως τη μεγάλη ιστορική ευκαιρία για την κοινωνική απελευθέρωση, την απαλλαγή από τη δουλεία και την υποταγή των περιθωριακών ομάδων.

Η ίδια βρέθηκε αρκετές φορές σε δημόσια αντίθεση προς την πλευρά του σιωνιστικού κινήματος που υποστήριζε την δημιουργία του κράτους του Ισραήλ με στρατιωτικούς όρους. Έγραφε το 1948 με την αφορμή του αραβοϊσραηλινού πολέμου, μετά την Ίδρυση του Ισραήλ: «Και ακόμη και αν οι Εβραίοι πρόκειται να κερδίσουν τον πόλεμο, το τέλος του θα βρει τις μοναδικές δυνατότητες και τα μοναδικά επιτεύγματα του Σιωνισμού στην Παλαιστίνη κατεστραμμένα. Η γη που θα προκύψει θα είναι κάτι διαφορετικό από το όνειρο του παγκόσμιου Εβραϊσμού, του Σιωνιστή και του μη Σιωνιστή. Οι «νικηφόροι» Εβραίοι θα ζουν περικυκλωμένοι από έναν εντελώς εχθρικό αραβικό πληθυσμό, απομονωμένοι σε απειλητικά σύνορα, απορροφημένοι στη φυσική αυτοάμυνά τους σε βαθμό που θα εγκαταλείψουν όλα τα άλλα συμφέροντα και δραστηριότητες. Η ανάπτυξη ενός εβραϊκού πολιτισμού θα έπανε να είναι η έγνοια του λαού. Τα κοινωνικά πειράματα θα πρέπει να απορριφθούν ως μη πρακτικές πολυτέλειες. η πολιτική σκέψη θα επικεντρωθεί στη στρατιωτική στρατηγική Και όλα αυτά θα είναι η μοίρα ενός έθνους που - ανεξάρτητα από το πόσους μετανάστες θα μπορούσε ακόμα να απορροφήσει και πόσο μακριά επεκτείνει τα όριά του (ολόκληρη η Παλαιστίνη και η Υπεριορδανία είναι η τρελή απαίτηση των αναθεωρητών) - θα παραμείνει πολύ μικρό, υπερκερασμένο από εχθρικούς γείτονες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ... οι Παλαιστίνιοι Εβραίοι θα εκφυλίζονται σε μια από αυτές τις μικρές φυλές των πολεμιστών, για των οποίων τις δυνατότητες και τη σημασία μας έχει πληροφορήσει αρκετά η Ιστορία από τον καιρό της Σπάρτης. Οι σχέσεις τους με τον εβραϊκό κόσμο θα γίνουν προβληματικές, αφού τα αμυντικά τους συμφέροντα ενδέχεται να συγκρουστούν ανά πάσα στιγμή με εκείνα άλλων χωρών όπου ζει μεγάλος αριθμός Εβραίων. Η Εβραϊκή Παλαιστίνη τελικά διαχωρίστηκε από το μεγαλύτερο σώμα του παγκόσμιου Εβραϊσμού και στην απομόνωσή της εξελίχθηκε σε έναν εντελώς νέο

λαό. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι αυτή τη στιγμή και υπό τις παρούσες συνθήκες ένα εβραϊκό κράτος μπορεί να ανεγερθεί μόνο με το κόστος απώλειας της εβραϊκής πατρίδας ...»⁶⁰

1.9 Ιμπεριαλισμός

Στον δεύτερο τόμο του βιβλίου, η Arendt ανιχνεύει ορισμένες από τις καταβολές του ολοκληρωτισμού στη νεωτερική συνθήκη του ιμπεριαλισμού: «Πριν από την ιμπεριαλιστική εποχή, δεν υπήρχε κάτι σαν παγκόσμια πολιτική και χωρίς αυτήν η ολοκληρωτική αξίωση για κυριαρχία σε πλανητικό επίπεδο δεν θα είχε κανένα νόημα». Ο ιμπεριαλισμός, ο συνδυασμός διοίκησης και σφαγής, που δοκιμάζεται ανελέητα εκείνη την περίοδο, στο όνομα της εκπολιτιστικής αποστολής της λευκής φυλής, λειτουργεί ως προάγγελος της βίας που θα εξαπολυθεί από τους ναζί.

Αναλυτικότερα, ο ιμπεριαλισμός για τη φιλόσοφο συμπυκνώνεται στην αδηφάγο εμπορική κερδοσκοπία που απελευθερώνει την αστική τάξη από τους εθνικούς και πολιτικούς περιορισμούς, καταργώντας την αλληλεγγύη και μετατρέποντας τις μάζες σε φυλετικές ομάδες, με άμεσο απότοκο οι φυλετικές θεωρίες να αντικαθιστούν την πολιτική και ακόμα και την εθνική ταυτότητα. Κατά τη διαδικασία αυτή, εμφανίζεται το ανθρώπινο πλεόνασμα, αποτέλεσμα του καπιταλισμού, η φυλή παίρνει θέση αρχής οργάνωσης του πολιτικού σώματος, η γραφειοκρατία γίνεται η βασική αρχή κυριαρχίας στο εξωτερικό του κράτους, και το κράτος σταδιακά αντικαθίσταται από οργανώσεις υπερεθνικές, των οποίων επίσης η βάση οργανώνεται στο φυλετικό στοιχείο. Ταυτόχρονα η αρχή της επέκτασης για την επέκταση οδηγεί στη σταδιακή αυτονόμηση της πολιτικής από τα ωφελιμιστικά κριτήρια και τους ρυθμούς του ιμπεριαλισμού, γεγονός που αποκτά κομβικό χαρακτήρα για τον ολοκληρωτισμό. Η «επιστροφή στη βαρβαρότητα», όπως χαρακτηρίζει η Ρόζα Λούξεμπουργκ τον ιμπεριαλισμό, βρίσκει σύμφωνη την ανάλυση της Arendt και στο συμπέρασμα ότι «ο θρίαμβος του ιμπεριαλισμού οδηγεί στην καταστροφή του πολιτισμού».

Παράλληλα, τα τραύματα του πρώτου παγκοσμίου πολέμου στοιχειώνουν την Ευρώπη καθώς το πλήθος των ανέστιων στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις εγκαινιάζει επίσημα την εποχή της «περιττής ανθρωπότητας». «Η πτώση του έθνους-κράτους και το τέλος των δικαιωμάτων» συμπυκνώνει τη θέση της Arendt, ότι μετά το τέλος του πολέμου, μετά την εμφάνιση των προσφύγων, των ανέστιων και των απάτριδων αποδείχτηκε η αδυναμία της έννοιας της

⁶⁰ Arendt Hannah, *The Jewish Writings*, Schocken Books, 2007, σελ. 396-397

ανθρώπινης φύσης να αποτελέσει την εγγυητική βάση των Δικαιωμάτων του ανθρώπου. Χωρίς να προβαίνει εδώ σε απαξιωτική κριτική του διαφωτισμού, επιθυμεί να αναδείξει την ανεπάρκεια της θεμελίωσης της πλήρους εξάρτησης του ατόμου από την ιδιότητα του πολίτη και εισηγείται την έννοια του «δικαιώματος να έχει κανείς δικαιώματα».

Η ίδια γράφει: «Από το 1938 – από την εισβολή του Χίτλερ στην Αυστρία – έχουμε δει πόσο γρήγορα η εύλωτη αισιοδοξία μπορεί να μετατραπεί σε απαισιοδοξία. Καθώς περνά ο καιρός, τα πράγματα γίνονται χειρότερα – γινόμαστε ακόμα πιο αισιόδοξοι και ρέπουμε ακόμα περισσότερο προς την αυτοκτονία. Οι Εβραίοι της Αυστρίας υπό τον Schuschnigg ήταν εύθυμοι λαός που τους θαύμαζαν όλοι οι αμερόληπτοι παρατηρητές. Ήταν αρκετά υπέροχο το πόσο βαθιά πεπεισμένοι ήταν ότι τίποτα κακό δεν μπορούσε να τους συμβεί. Όταν όμως τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στη χώρα και οι μη Εβραίοι γείτονες άρχισαν να πραγματοποιούν ταραχές στα Εβραϊκά σπίτια, οι Αυστριακοί Εβραίοι άρχισαν να αυτοκτονούν... Δεν ξέρω ποιες αναμνήσεις και ποιες σκέψεις κατοικούν κάθε βράδυ στα όνειρά μας. Δεν τολμώ να συζητήσω πληροφορίες, δεδομένου ότι κι εγώ υπήρξα μάλλον αισιόδοξη. Μερικές φορές όμως φαντάζομαι ότι τουλάχιστον τα βράδια σκεφτόμαστε το θάνατο μας ή ότι θυμόμαστε τα ποιήματα που κάποτε αγαπήσαμε. Θα μπορούσα ακόμα και να καταλάβω πως οι φίλοι μας της Δυτικής Ακτής, κατά τη διάρκεια της απαγόρευσης κυκλοφορίας, έχουν τέτοιες περίεργες απόψεις όπως το να πιστεύουν ότι όχι μόνο είμαστε «αυριανοί πολίτες» αλλά τωρινοί «εχθρικοί αλλοδαποί». Υπό το φως της ημέρας, φυσικά, «από τεχνικής απόψεως» γινόμαστε μόνο εχθρικοί αλλοδαποί – όλοι οι πρόσφυγες το ξέρουν αυτό. Αλλά όταν τεχνικοί λόγοι σε εμποδίζουν να βγεις από το σπίτι τις βραδινές ώρες, σίγουρα δεν ήταν εύκολο να αποφύγεις σκοτεινές σκέψεις για τη σχέση τεχνικότητας και πραγματικότητας.»⁶¹

1.10 Ολοκληρωτισμός

Στον τρίτο, και τελευταίο, τόμο του βιβλίου της η Arendt αναζητά τους μηχανισμούς οργάνωσης, λειτουργίας και επιβολής των ολοκληρωτικών κινημάτων μέσα από την συνεξέταση του παραδείγματος της χιτλερικής Γερμανίας (1933-1945) και της σταλινικής Ρωσίας (1929-1953), αναλύει διεξοδικά τον καταστατικό θεσμό των στρατοπέδων συγκέντρωσης και υπογραμμίζει τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του συστήματος. Συγκεκριμένα, εξάγει την παντοδυναμία της ολοκληρωτικής προπαγάνδας, τον ακραίο φανατισμό και την άνευ όρων νομιμοφροσύνη των οπαδών, τον ιεραρχικό και τελετουργικό χαρακτήρα της οργάνωσης, την απόλυτη εξουσία του αρχηγού και τον κυρίαρχο ρόλο της μυστικής αστυνομίας. Ταυτόχρονα, θεωρεί ως ειδοποιά χαρακτηριστικά του καθεστώτος, την τρομοκρατία και την ιδεολογία, που

⁶¹ Arendt Hannah, *Εμείς οι πρόσφυγες*

ορίζει αφενός ως μια εντελώς νέα μορφή βίας και αφετέρου, ένα συμπαγές σύστημα αρχών με στόχο την καθολική ερμηνεία της πραγματικότητας και της ιστορίας ισχυρισμός του οποίου η πρακτική απόδειξη βρίσκεται τόσο στις δικαιικές αρχές όσο και στις πρακτικές συνθήκες του καθεστώτος.

Εφόσον εξετάζεται εδώ ένα σύστημα εξουσίας, πριν αναλυθούν όλα τα ανωτέρω συστατικά του στοιχεία έχει ιδιαίτερη σημασία να εξετασθεί η θέση του νόμου εντός του συστήματος. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο ολοκληρωτισμός αψηφά το νόμο(ακόμα και εκείνον που ο ίδιος θέσπισε)⁶², αλλά δεν είναι ποτέ αυθαίρετος, τόσο στα δικά του μάτια όσο και των υποτελών του, αφού υπακούει πάντοτε σε εκείνη την αρχή που ο ίδιος κρίνει ως την απαρχή του θετού νόμου. Είναι, δηλαδή, εναρμονισμένη η πρακτική των ναζί με τους όρους που η ίδια η φύση επιβάλλει, ακόμη και όταν αυτό τυχαίνει, προφανώς από ανθρώπινο σφάλμα, να αντιτίθεται σε κάποια ρητή διάταξη ενώ είναι συγχρονισμένη με τη νομοτελειακή συνέχεια του ρου της ιστορίας κάθε παρέκβαση του σταλινικού καθεστώτος. Υπάρχει συνεπώς μια μετατόπιση στη νομιμοποίηση, στο θεμέλιο λόγο του εξαναγκασμού, από το ρητό ορισμό σε εντελώς υποκειμενικές αρχές η ερμηνεία των οποίων ανήκει αποκλειστικά στη δικαιοδοσία του καθεστώτος, αν όχι του αρχηγού. Αυτό, συνηγορεί στην κατάργηση τους σταθεροποιητικού χαρακτήρα του νόμου και στην πρωτότυπη λειτουργία του ως νόμου κίνησης, συστημάτων που συγκροτούνται μέσω της βίας και της ιδεολογίας.

1.11. Στρατόπεδα Συγκέντρωσης

Όπως ακριβώς, σχεδόν λανθάνοντας, η μυστική αστυνομία αποτέλεσε την ενσάρκωση της εξουσίας των ολοκληρωτικών καθεστώτων, το πεδίο άσκησής της και επαλήθευσης της ιδεολογίας της δεν μπορεί παρά να είναι στα «στρατόπεδα εργασίας», στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. Εντός αυτού του πειράματος, σαν σε κοινωνικά εργαστήρια έλαβε τόπο, περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, το ιδεώδες της ολικής κυριαρχίας, του ολοκληρωτικού ελέγχου πάνω στον άνθρωπο. Στην πραγματικότητα η ιστορία είχε ήδη γνωρίσει παρόμοιους χώρους, τόπους συγκέντρωσης ανεπιθύμητων ή περιττών ανθρώπινων ψυχών. Αυτό, όμως, που συγκλονίζει στην περίπτωση του ολοκληρωτισμού είναι η απεξάρτηση από κάθε ωφελμιστική λειτουργία που θα μπορούσαν να έχουν. Από μέσο επιβολής του, όπως ίσως θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά από την κοινή λογική, μετατρέπονται σε αυτοσκοπό της λειτουργίας του καθεστώτος, σε σκοπό της ύπαρξής του. Ένα μέρος στο οποίο ο θάνατος είναι

⁶² Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού Μέρος τρίτο: Ολοκληρωτισμός*, 2017, Νησίδες

εντελώς αυθαίρετος και απρόσωπος, που καταστρέφεται το ίδιο το γεγονός της ανθρώπινης ύπαρξης και η ανθρώπινη ισχύς δείχνει ικανή να δημιουργήσει μια πραγματική κόλαση επί της γης. Εν ολίγοις ο θεσμός του στρατοπέδου συγκέντρωσης και εξόντωσης προσέφερε τις κατάλληλες συνθήκες για να εκπαιδευτούν τα στελέχη του μηχανισμού, να απελευθερωθούν οι πιο μύχιες δραστηριότητές τους και να δοκιμαστεί η ολοκληρωτική κυριαρχία στις πιο ριζικές της δυνατότητες, με στόχο την επίτευξη μιας κοινωνίας όπου όλοι οι άνθρωποι κυριαρχούνται σε όλες τις πτυχές της ζωής τους. Ταυτόχρονος στόχος είναι να καταστούν τόσο περιττοί που η λειτουργία τους να περιστέλλεται σε αντιδράσεις ζώου. Είναι λοιπόν σαφές ότι μετά το τέλος της αστικής και ιμπεριαλιστικής εποχής, η επικράτηση του ολοκληρωτισμού φανέρωσε ότι η εξουσία δεν επιδιώκεται ως αυτοσκοπός, αλλά ως επικύρωση της εγκυρότητας του επιβεβλημένου ιδεολογικού υπερ-νοήματος, και δεν αποσκοπεί, όπως αποδείχτηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, στον μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά στον μετασχηματισμό της ίδιας της ανθρώπινης φύσης.

Έτσι, βασικό πεδίο συγκρότησης του ολοκληρωτισμού, καταστατικό στοιχείο και θεμέλιο οργάνωσης είναι τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. Εκτός από άξονα πάνω στον οποίο στηρίζεται κάθε πτυχή του καθεστώτος αποτελεί ταυτόχρονα στόχο και συστατικό στοιχείο της λειτουργίας. Η σύνδεσή τους με την τρομοκρατία και την ιδεολογία είναι αδιάσπαστη, γεγονός που ερμηνεύει τη μονιμότητά τους, ενώ χωρίς αυτά το ολοκληρωτικό σύστημα δε θα μπορούσε ούτε να δημιουργήσει τέτοιο φανατισμό στους οπαδούς του, ούτε να κρατήσει όλο το λαό σε απάθεια, μέσω του ακαθόριστου φόβου του αποκλεισμού και της εξολόθρευσης. Εξάλλου, η φιλόσοφος εξ αρχής απορρίπτει την οποιαδήποτε οικονομική λειτουργία των στρατοπέδων που όχι μόνο δεν επέφερε οφέλη στα ολοκληρωτικά συστήματα αλλά ήταν από άχρηστη έως ζημιογόνα. Στη Ρωσία για παράδειγμα, οποιαδήποτε εργασία και αν πραγματοποιούνταν σε αυτά θα μπορούσε να γίνει φτηνότερα και καλύτερα υπό διαφορετικές συνθήκες ενώ στη Γερμανία η λειτουργία των στρατοπέδων από την παντελή έλλειψη χρήσης έφτασε στη ζημία ειδικά στο τέλος του πολέμου στη Γερμανία, όπου η Τελική Λύση έμοιαζε να ήταν πιο σημαντική από τη νίκη.

Όπως αποδεικνύει η κεντρική θέση των στρατοπέδων στο πλαίσιο λειτουργίας του ολοκληρωτισμού, ο βασικός στόχος του συστήματος δεν ήταν η παγκόσμια κυριαρχία αλλά η ολική κυριαρχία πάνω στον άνθρωπο, η επιδίωξη να μετατραπεί το άτομο σε ένα πλήρως εξαρτημένο όν με ελεγχόμενες αντιδράσεις και προβλεπόμενη συμπεριφορά ακόμη και μπροστά στη βεβαιότητα του θανάτου. Η απόλυτη δυνατότητα που προσφέρουν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι η επιβεβαίωση της αρχής ότι όλα είναι δυνατά και η θυσία που πρέπει να πληρωθεί είναι η απώλεια της ανθρώπινης αυθορμησίας. Τα επίγεια κολαστήρια, οι τόποι

μαζικής και ανορθολογικής παραγωγής πτωμάτων (ζωντανών και νεκρών), αποτελούν για την Arendt το σημείο εκείνο που καμία λογική δε συλλαμβάνει, τον τόπο όπου συντελέστηκε κάτι με το οποίο δε μπορούμε να συμφιλιωθούμε και να το εντάξουμε στην ιστορία.

Το στρατόπεδο, ως σημείο πύκνωσης της νεωτερικής ιστορίας, υπό την προοπτική της φιλοσόφου, εξετάζεται ως το έδαφος της απελευθέρωσης μιας εντελώς νέας μορφής βίας, και όχι απλώς το θέατρο της υπερβολής της βίας, το σημείο της καταστροφής της πολιτικής (όχι της υπερβολής της), εξετάζεται με αφετηρία τα εγκλήματά του και όχι απλώς σε σχέση με αυτά. Γι αυτό εξάλλου είναι διάχυτη στο έργο της η ορολογία της βιομηχανίας, όπως «παραγωγή, τροφοδότηση, ανθρώπινο υλικό». Η Arendt βλέπει τα στρατόπεδα να κατασκευάζονται βάση του σύγχρονου τρόπου παραγωγής, οι φούρνοι και τα κρεματόρια προσιδιάζουν σε εργοστάσια, με τη διαφορά ότι εδώ το υλικό είναι ο άνθρωπος και το προϊόν ο θάνατος. Σε αυτή τη διαδικασία απανθρωποποίησης του θανάτου και του φορέα του, η φιλόσοφος διακρίνει την ενσωμάτωση, τη χρήση της εργαλιακής ορθολογικότητας του σύγχρονου κόσμου να υποτάσσεται στα παρανοϊκά κελεύσματα της ολοκληρωτικής κυριαρχίας και γι αυτό δε διστάζει προκειμένου να την περιγράψει όπως ακριβώς την αντιλαμβάνεται, να χρησιμοποιήσει τους όρους της.

Ενώ, λοιπόν, παραδέχεται την ύπαρξη ενός μαζικού μηχανισμού κατασκευής πτωμάτων που δεν επιδέχεται πλήρους κατανόησης, αυτό που την ενδιαφέρει να εξετάσει είναι «πώς κατέστησαν δυνατά αυτά τα εγκλήματα» και γι αυτό επιχειρεί να ανιχνεύσει τα στάδια που έκαναν πραγματικότητα την ολική κυριαρχία: πρώτα καταστρέφεται το νομικό πρόσωπο, μετά το ηθικό και τέλος εξαλείφεται κάθε έννοια ατομικότητας. Στο πρώτο στάδιο επιτελείται ο θάνατος του νομικού προσώπου, η στέρηση δικαιωμάτων και ιθαγένειας και γενικότερα η τοποθέτηση εκτός νόμου ορισμένων κατηγοριών ανθρώπων με απώτατο στόχο να προετοιμαστεί η στέρηση κάθε νομικού δικαιώματος από το σύνολο του πληθυσμού. Κατά «τη δολοφονία του νομικού προσώπου», αφαιρούνται τα δικαιώματα από ορισμένες ομάδες του πληθυσμού, οι οποίες πρώτα συλλαμβάνονται εντελώς αυθαίρετα και κατόπιν εκτοπίζονται εκτός δικαίου πλαισίου, στα στρατόπεδα εξόντωσης. Με αυτόν τον τρόπο, η ανθρώπινη πράξη απογυμνώνεται από κάθε κοινωνική σημασία, η ανθρώπινη εμπειρία δεν αποτελεί πλέον όρο της πράξης, συντελείται το πρώτο βήμα για την ανορθολογικότητα. Ιδίως στις περιπτώσεις εκείνων των κρατουμένων που δεν θεωρούνταν ούτε ποινικοί, ούτε πολιτικοί, τους εντελώς αθώους, η αφαίρεση των δικαιωμάτων και η τοποθέτησή τους εκτός δικαίου κατέστρεψε άπαξ τη σύνδεση πράξης- ή ακόμη και πεποίθησης- με την ποινή, άρα και οποιαδήποτε εμπειρική πεποίθησή τους περί στοιχειώδους ορθολογικότητας ή κοινωνικής τάξης και αρμονίας.

Στη «δολοφονία του ηθικού προσώπου» που ακολουθεί, καταστρέφεται συστηματικά, εντός κι εκτός στρατοπέδων, κάθε στοιχείο της μοναδικότητας, κάθε ιδιαίτερη ατομική ιδιότητα και οποιαδήποτε δυνατότητα συντροφικότητας ή αλληλεγγύης. Απαλείφεται η ανθρώπινη αλληλεγγύη κατά τη συμμετοχή των ίδιων των κρατουμένων στη διοίκηση του στρατοπέδου και κατ' επέκταση στα εγκλήματα ολοκληρώνοντας έτσι, μια εξομοίωση διώκτη και διωκόμενου. Σύμφωνα με τη φιλόσοφο, αλλάζει ριζικά η δυνατότητα αντίληψης του ηθικού διλήμματος αφού το άτομο δεν επιλέγει πια μεταξύ καλού ή κακού αλλά ανάμεσα στο θάνατο και το θάνατο. Ταυτόχρονα, το στρατόπεδο βρίσκεται σε τέτοια απομόνωση από τον υπόλοιπο κόσμο, σα να είναι εκτός κόσμου και άρα δεν διέπεται από νόημα, γεγονός που καθιστά και τα κατάφορα βασανιστήρια εκτός νοήματος, κενά. Προαπαιτούμενο είναι ο θάνατος της ατομικότητας, της απaráμιλλης ταυτότητας των θυμάτων, που συντελέστηκε μέσα από τις τερατώδεις συνθήκες κράτησης και μεταφοράς καθώς και τα βασανιστήρια με τα οποία επιβλήθηκαν στην ανθρώπινη ψυχή, αφανίζοντας κάθε στοιχείο αυθορμητισμού και μοναδικότητας του προσώπου – γεγονός που εξηγεί και τη σχεδόν μηδαμινή αντίσταση που έφεραν τα θύματα στους διώκτες τους.

Στο τρίτο στάδιο, τέλος, η καταστροφή της ανθρώπινης προσωπικότητας συντελείται με την οργανωμένη λήθη που καταργεί το ίδιο το δικαίωμα στο θάνατο, που με την πλήρη ανωνυμία του αφαιρεί τη δυνατότητα ολοκλήρωσης της ζωής, που επετεύχθη με την αφαίρεση του νοήματος του θανάτου και του δικαιώματος μνήμης των θυμάτων. Κανείς δεν ξέρει που πάει όποιος φεύγει για το στρατόπεδο, κανείς δε γνωρίζει που βρίσκεται αυτό, και κανείς δε μαθαίνει το θάνατο του κρατουμένου. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης καθιστούν αδύνατο να ξέρει κανείς αν ο κρατούμενος είναι νεκρός ή ζωντανός και έτσι, το τέλος της ζωής δεν υπάρχει καν ως ανάμνηση. Σε πλήρη αντίθεση με τη δυτική παράδοση, που ως τώρα έδινε πάντοτε στο νεκρό το δικαίωμα της ανάμνησης τα στρατόπεδα κάνοντας ανώνυμο το θάνατο του αφαιρούν την πιο στοιχειώδη έννοιά του: το τέλος μιας ολοκληρωμένης ζωής⁶³. Με αυτόν τον τρόπο, σε συνδυασμό και με τη μονιμότητα των βασανιστηρίων, κάθε ανθρώπινη ύπαρξη «ανάγεται στο μικρότερο δυνατό παρανομαστή ταυτόσημων αντιδράσεων».

Βασικό χαρακτηριστικό της οργάνωσης και της λειτουργίας των στρατοπέδων αποτελεί η πλήρης έλλειψη νοήματος. Σε αντίθεση με κάθε δομή ή θεσμό τα στρατόπεδα αντέβαιναν τα βασικά κριτήρια της νεωτερικής κοινωνίας, δεν ήταν απλώς ανορθολογικά αλλά πέραν της ορθολογικότητας, όχι απλώς μη κερδοφόρα αλλά εντελώς αντι-ωφελιμιστικά. Η συγκέντρωση όλων αυτών των αθώων ανθρώπων αφενός, με σκοπό την τιμωρία και την εξόντωσή τους, θέτει εκτός πλαισίου κάθε ψήγμα νοήματος και οποιοδήποτε λόγο νομιμοποίησης του εξαναγκασμού

⁶³ Agamben Αυτό που μένει από το Άουσβιτς: «Η βιομηχανία παραγωγής πτωμάτων του Άουσβιτς εξετέλεισε το θάνατο για να αποδομήσει τη ζωή»

αυτού από την εξουσία. «Πίσω από της φρικαλεότητας βρίσκεται μια άκαμπτη λογική πανόμοια με εκείνη που χαρακτηρίζει ορισμένα συστήματα παρανοϊκών, όπου καθετί έπεται με απόλυτη αναγκαιότητα εφόσον έχει γίνει αποδεκτή η πρώτη παράφρων προκείμενη»⁶⁴. Η αδυναμία παροχής αποδοτικής εργασίας εντός των στρατοπέδων είναι επίσης ενδεικτική. Στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης σκοπός ήταν ο θάνατος το συντομότερο δυνατό. Αυτός, εξάλλου, καθοριζόταν από αυστηρά χρονοδιαγράμματα και υπολογισμούς και όχι η εργασία που δεν είχε σκοπό αλλά μάλλον λειτουργούσε ως βασανιστήριο με σκοπό την εξόντωση. Ακόμη και όταν ο πόλεμος είχε πια μπει στην τελική ευθεία οι ναζί έκαναν σαμποτάζ στον ίδιο τον εαυτό τους στελεχώνοντας υπέρμετρα και δουλεύοντας ασταμάτητα πρώτα στα στρατόπεδα και μετά στο πεδίο των μαχών, λες και η λειτουργία των εργοστασίων εξόντωσης, η τελική λύση, ήταν σπουδαιότερη από τη νίκη στον πόλεμο. «Τίποτα δεν προσβάλλει την κοινή λογική μας όσο η πλήρης έλλειψη νοήματος ενός κόσμου όπου η τιμωρία επιβάλλεται στον αθώο, όπου τα εγκλήματα δεν ωφελούν τους δράστες, ούτε καν έχουν αυτόν τον προορισμό».⁶⁵

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο λειτουργίας η φιλόσοφος διακρίνει την κτηνωδία εκείνη που δεν περιγράφεται με τους όρους που υπάρχουν για την ερμηνεία της πολιτικής και της πραγματικότητας. Ανατρέχει στην ιστορία, στις σφαγές εχθρικών λαών, στις βίαιες επεκτάσεις των αποικιοκρατών, στο θεσμό της δουλείας, ακόμη και στις μονάδες καταναγκαστικών έργων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, για να αποδείξει ότι όλα έχουν ένα σκοπό, αποδίδουν κάπως στον εξουσιαζόμενο μια ωφέλεια. Γι αυτό ακριβώς το λόγο τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είναι άνευ προηγουμένου. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις υπάρχουν ορισμένα κίνητρα, συγκεκριμένοι σκοποί και ωφελούμενος από όλη αυτή τη διαδικασία ενώ στην περίπτωση των στρατοπέδων το σχήμα αυτό είναι παντελώς απόν. Οι ίδιοι οι εκτελεστές αυτού του σχεδίου, σύμφωνα με την Arendt, ήταν πεπεισμένοι για την επιτυχία του ακριβώς επειδή έκαναν κάτι που ούτε οι χειρότεροι εχθροί τους δε θα περίμεναν να κάνουν, «υπήρχαν ελάχιστες πιθανότητες να πιστέψει κανείς από τον έξω κόσμο ότι ήταν αλήθεια». Γιατί ότι είχε γίνει ως τώρα είχε μια εξήγηση, απέβαινε κάπου ακόμα και άμεσα, όμως «οι θάλαμοι αερίων δεν ωφελούσαν κανέναν».⁶⁶

Αυτό ακριβώς το ακατανόητο φαινόμενο, υπό τη διοίκηση των SS, είναι το πεδίο του ολοκληρωτισμού. Εντός του παραλόγου βρίσκονται δύο κατηγορίες ανθρώπων: οι φύλακες και οι αιχμάλωτοι. Για τους πρώτους, δεν προκύπτει από πουθενά, σύμφωνα με τη φιλόσοφο, ότι δεν

⁶⁴ Arendt Hannah, *Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης*, Σύγχρονα θέματα, τ.83

⁶⁵ Arendt Hannah, *Understanding and politics*

⁶⁶ Arendt Hannah, *Understanding and politics*

ήταν παρά απολύτως κανονικοί άνθρωποι. Στην περίπτωση των κρατουμένων, η συντριπτική πλειοψηφία, και αυτό είναι το ουσιώδες διαφοροποιητικό γνώρισμα του ολοκληρωτισμού- ήταν οι εντελώς αθώοι που δε μπορούσαν να θεωρηθούν ένοχοι ούτε βάσει πεποιθήσεων ούτε βάσει πράξεων. «Αυτή η μεγαλύτερη ομάδα σχηματίστηκε έκτοτε από ανθρώπους που καμία αιτία δε μπορούσε να δικαιολογήσει τη σύλληψή τους ούτε στα μάτια τους ούτε στα μάτια των δημίων τους». Στη Γερμανία μετά το 1938 αυτή η ομάδα ήταν οι Εβραίοι ενώ στη σταλινική Ρωσία ήταν κάθε ομάδα που «δεν άρεσε στις αρχές». Η δεύτερη κατηγορία ήταν η ανάμιξη πολιτικών και ποινικών κρατουμένων. Τον καθορισμένο αριθμό θανάτων και τα διαρκή βασανιστήρια που συνέθεταν το μόνιμο καθεστώς επιθανάτιας αγωνίας συμπλήρωσε και η ανάθεση της διοίκησης εντός των στρατοπέδων στους ίδιους τους κρατούμενους, η συνενοχή κρατούμενων και φυλάκων. Την ελίτ της ποινικής αριστοκρατίας αντικατέστησε η διοίκηση από τους πολιτικούς κρατούμενους όταν χρειάστηκε τα στρατόπεδα να προχωρήσουν σε παραγωγική εργασία αλλά ποτέ η διοίκηση δεν έφτασε στα χέρια των εντελώς αθώων ομάδων. Αυτοί, διατηρήθηκαν πάντοτε στο κατώτερο επίπεδο της εσωτερικής ιεραρχίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις μάλιστα ήταν εκείνοι που κατέρρευσαν γρηγορότερα αφού από ότι φαίνεται είναι σημαντικό για το άτομο να μπορεί να ερμηνεύσει τα βάσανα του ως τιμωρία για κάτι που πρέπει να πληρώσει, παρά να έχει εντελώς καθαρή συνείδηση. «Αυτές οι αθώες, με όλη την έννοια της λέξης, ομάδες είναι τα ιδανικά πειραματόζωα για την ολοκλήρωση του πειράματος της καταστροφής της νομικής προσωπικότητας και της καθολικής κυριαρχίας».

Ακολούθως, η Hannah Arendt, διακρίνει τα στρατόπεδα συγκέντρωσης σε τρεις κατηγορίες, δημιουργώντας έτσι μια τυπολογία σχετικά με αυτά. Χρησιμοποιεί ως τίτλους τρεις αντιλήψεις- παράγωγα του δυτικού πολιτισμού για τη μεταθανάτια ζωή: Άδης, Καθαρήριο και Κόλαση. Ο Άδης, ο κάτω κόσμος, είναι για τη φιλόσοφο η πρώτη κατηγορία στρατοπέδου, που υπήρχε και πρωτύτερα και σίγουρα υπάρχει ως τις μέρες μας, ακόμη και σε κράτη που δε μπορούν να χαρακτηριστούν ολοκληρωτικά, παρά το γεγονός ότι ο θεσμός είναι κατεξοχήν τέτοιος. Στον Άδη περιθωριοποιούνται ανεπιθύμητα στοιχεία : πρόσφυγες, ανέστιοι και απάτριδες, ίσως και κατηγορίες από αυτούς που περιγράφονται ως «αντικοινωνικοί». Το Καθαρήριο, είναι το στρατόπεδο που αντιστοιχεί στην Σοβιετική Ένωση, εκεί που η απομόνωση, η εξαφάνιση και η εγκατάλειψη συνδυάζονται με καταναγκαστική εργασία. Η Κόλαση, τέλος, που χρησιμοποιείται από τη φιλόσοφο στην εντελώς κυριολεκτική σημασία της, έγινε πράξη από τα ναζιστικά στρατόπεδα. Εκεί, η ζωή και το σύστημα λειτουργίας οργανώθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να οδηγούν με βεβαιότητα στο θάνατο, πρώτα του ηθικού προσώπου, και κατόπιν του σώματος. Είναι ακριβώς αυτός ο θεσμός στον οποίο συντελείται το πείραμα της ολικής κυριαρχίας στον

άνθρωπο, η «κόλαση φτιαγμένη από ανθρώπους» όπου το πρόσωπο μετατρέπεται σε ένα ον του οποίου οι αντιδράσεις μπορούν να υπολογιστούν ακόμα και όταν οδεύει προς τον θάνατο.

Μέσα από αυτή τη διάκριση αποδεικνύει η φιλόσοφος εκείνο που θεωρεί εξαρχής ότι αποτελεί τον σκοπό του ολοκληρωτισμού, να καταστήσει περιττή την ανθρωπότητα. Με τη χρήση τόσο απόλυτων και ριζικών μέσων, ακριβώς αυτό επιβεβαιώνει το καθεστώς, ότι δηλαδή η χρησιμότητα του ατόμου μπορεί να είναι και η ίδια του η εξόντωση αφού δε χρειάζεται αλλά εμποδίζει, στην πραγματικότητα περισσεύει. Ο τρόπος είναι συγκεκριμένος: πρώτα καθίσταται άχρηστος και αμέσως μετά εξουδετερώνεται. Αρχικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, το άτομο συλλαμβάνεται αναίτια και αδυνατώντας να συλλάβει αιτιωδώς αυτό που του συμβαίνει οδηγείται στην απομόνωση αφού πρώτα ταξιδέψει εξαθλιωμένο, άρρωστο, εντελώς εκτός ανθρώπινης συνθήκης. Μετά ξυρίζεται και ντύνεται ομοιόμορφα, οπότε χάνει τη μοναδικότητα και της εξωτερικής του εμφάνισης επισφραγίζοντας πλέον την απομάκρυνση από οποιαδήποτε ανθρώπινη κατάσταση. Από εκεί και στο εξής είναι πια περιττός, άχρηστος, ίδιος ανάμεσα σε ίδιους, αντικείμενο βασανιστηρίων που περιμένει, απλώς, το τέλος του.

Ένα στοιχείο πραγματικά βοηθητικό για την εξόντωση και για αυτό το λόγο εντελώς καινοτόμο, είναι η απόλυτη απομόνωση του χώρου του στρατοπέδου από τον χώρο της πραγματικής ζωής, η αποξένωση από την πολιτική και η οριστική απομάκρυνση από τον κόσμο των ζωντανών. Η απόσταση αυτή, που πάντοτε χώριζε τους εγκλείστους, τελειοποιήθηκε από τους ναζί δημιουργώντας μια κατάσταση εντελώς διαφορετική και πλήρως διακριτή από κάθε προηγηθέντα εγκλεισμό. Οι φυλακές, για παράδειγμα, υπό μια έννοια λειτουργούν ως δομή της κοινωνίας, διεπόμενες από τους νόμους και υφιστάμενες τον έλεγχο της. Η καταναγκαστική εργασία ή ακόμη και η δουλεία ποτέ δεν απέκλεισαν το άτομο από το κοινωνικό σώμα και το περιβάλλον του. Ακόμη και τα εβραϊκά γκέτο που εμπνεύστηκε η ναζιστική θηριωδία, έκλειναν εντός των τειχών ολόκληρες κοινωνίες, διατηρούσαν τις ανθρώπινες σχέσεις και συναναστροφές σε ένα επαρκές επίπεδο για την επιβίωση αφού το άτομο αν και απομονωμένο δεν ήταν μόνο. Έτσι, εντός αυτών των δομών ιστορικά υπήρξαν πάντοτε παραδείγματα αντίστασης ή και ανατροπής. Αντίθετα, η πραγματικότητα του στρατοπέδου πόρρω απέιχε από όλα τα παραπάνω δεδομένα. Ο κρατούμενος από τη στιγμή της σύλληψής του ήταν πλέον εκτός πραγματικότητας, εκτός ζωής, ένας ζωντανός νεκρός, εκτοπισμένος στο άγνωστο. Οι τρίτοι δεν μάθαιναν ποτέ την τοποθεσία και στη συνέχεια το θάνατό του και ο ίδιος μετατρεπόταν σε μη-ύπαρξη χωρίς δικαιώματα, ούτε ανθρώπινες ιδιότητες. Αυτό ακριβώς ήταν το πεδίο στο οποίο μπορούσε να πραγματοποιηθεί το πείραμα της ολικής κυριαρχίας στον άνθρωπο, η βασική επιδίωξη του ολοκληρωτισμού. Αν ο άνθρωπος δε μετατραπεί σε ένα ον εντελώς εξαρτημένο, με αντιδράσεις πλήρως υπολογίσιμες τότε δεν έχει γίνει πράξη ο ολοκληρωτισμός, και αυτό μπορεί να γίνει

μόνο «στην κόλαση φτιαγμένη από ανθρώπους». Αυτό ακριβώς το πλαίσιο, εκτός πραγματικής ζωής, έξω από την ορθολογικότητα και μακριά από τη λογική είναι που μπορεί να στηρίζει τα επιμέρους προαπαιτούμενα, το φανατισμό των στελεχών, την άνευ όρων νομιμοφροσύνη των οπαδών, την εξάλειψη κάθε αντίστασης από τα θύματα και την πλήρη παθητικότητα της κοινωνίας.

1.12. Ο ολοκληρωτισμός προς τα μέσα- η εξαχρείωση της κοινωνίας

Παράλληλα, εκτός από τον ολοκληρωτισμό προς τα μέσα, εντός δηλαδή των εργοστασίων του θανάτου, κρίσιμη είναι και η λειτουργία προς τα έξω, εντός της κοινωνίας. Η οργάνωση της κοινωνίας πήρε τη μορφή της τρομοκρατίας και του μετασχηματισμού των τάξεων σε μάζες, με την παράλληλη εξόντωση κάθε ομαδικής αλληλεγγύης. Το καθεστώς δεν έχει πλέον συγκεκριμένους αντιπάλους, αλλά είναι συλλήβδην ενάντια όλων. Η τρομοκρατία οργανώνεται όταν δεν υπάρχει πλέον αντιπολίτευση, όταν το καθεστώς θεωρεί ότι το πεδίο αναφοράς του είναι πια ο συνολικός πληθυσμός. Ακριβώς εκεί είναι που λειτουργεί η διάλυση των κοινωνικών τάξεων και η μετατροπή τους σε μάζες, σύνολα όντων αποξενωμένων, δίχως συνοχή, αποτέλεσμα των αλλεπάλληλων εκκαθαρίσεων. Τόσο στη Γερμανία, όσο και στη Ρωσία, επιβεβαιώνει η φιλόσοφος, η τρομοκρατία έφτασε στο αποκορύφωμά της όταν πλέον δεν υπήρχαν οργανωμένες αντιδράσεις- αντιπολιτεύσεις αλλά μια ομοιόμορφη μάζα. « Εκείνοι που δεν συγκαταλέγονταν στα πολλά εκατομμύρια νεκρών ή εκτοπισμένων σε καταναγκαστικά έργα είχαν μάθει «ποιος κάνει κουμάντο», είχαν καταλάβει ότι οι ζωές τους και οι ζωές των οικογενειών τους εξαρτιόταν όχι από τους συμπολίτες τους αλλά αποκλειστικά από το κέφι του καθεστώτος, απέναντι στο οποίο ήταν ολωσδιόλου απομονωμένοι, χωρίς καμία βοήθεια από την ομάδα που τύχαινε να ανήκουν».

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι η τρομοκρατία συμπληρώνει την εκκαθάριση. Γράφει γι αυτό, πολύ χαρακτηριστικά η Arendt ότι έρχεται ο καιρός που ο ολοκληρωτισμός συνειδητοποιεί ότι «πρέπει να τελειώνει με την ουδετερότητα του σκακιού». Εντός του πλαισίου δεν υπάρχει δραστηριότητα που να μπορεί να είναι αυτόνομη ή αυθόρμητη. Οι εκκαθαρίσεις γίνονται με τέτοιο τρόπο ώστε ο τρόμος καταλύει όλες τις κοινωνικές αντιστάσεις και δεν διαλύονταν απλώς οι κοινωνικοί δεσμοί αλλά ακόμα και οι στενές φιλικές, συντροφικές και οικογενειακές σχέσεις. Ο φόβος της συνενοχής μετατρέπει το περιβάλλον σε καταδότη και υπό την αγωνία της καταδίκης οι πιο στενοί συγγενείς μεταμορφώνονται σε εχθρούς. Αυτή είναι η έννοια της «κολλητικής ενοχής», όπου αν κάποιος από το περιβάλλον του ατόμου καταδικαστεί η θεωρηθεί ύποπτος τότε με κάθε τρόπο πρέπει το περιβάλλον να κόψει κάθε δεσμό, να αποδείξει την απόλυτη αποστασιοποίηση του, την καθοριστική αντίθεσή του γιατί σε αντίθετη περίπτωση

μπορεί να θεωρηθεί αν όχι συνεργός, τουλάχιστον συνένοχος συγκάλυψης, ένοχος σε κάθε περίπτωση. Αυτομάτως, λοιπόν, η στοιχειώδης πρόνοια και αυτοπροστασία συνηγορούν στην αποφυγή προσωπικών σχέσεων, τη διακοπή των κοινωνικών συναναστροφών, τη μέριμνα ούτως, ώστε να αποφύγει κανείς όλα εκείνα τα πρόσωπα που θα τον συμπαρασύρουν ως ύποπτοι ή θα τον καταδώσουν για να σωθούν. Έτσι, γίνεται πράξη η δυνατότητα μιας μαζικής, εντελώς πρωτόγνωρης, βαθιά αποξενωμένης κοινωνίας.

Η κατάσταση που περιγράφεται εδώ έχει ακριβώς το χαρακτήρα της κίνησης, της διαρκούς ανασφάλειας μέσω της αστάθειας που συμπληρώνεται με τη διαρκή παραγωγή εχθρών. Ο ολοκληρωτισμός για να παραμένει στην εξουσία πρέπει να δημιουργεί καινούριους εχθρούς σε μια συνεχή παραγωγή αποδιοπομπαίων τράγων. Στο χιτλερικό παράδειγμα αυτό φαίνεται από την εκπεφρασμένη πρόθεση του Φύρερ να ακολουθήσουν τους Εβραίους οι γερμανοί υπήκοοι με καρδιακές ή πνευμονικές παθήσεις ενώ, στην περίπτωση του Στάλιν ήταν χαρακτηριστική η επαναλαμβανόμενη εξολόθρευση ομάδων και η ακόλουθη εξόντωση της ομάδας που είχε διενεργήσει την πρώτη εξόντωση. Ριζική είναι η έννοια του «αντικειμενικού εχθρού» που αντικατέστησε ακόμη και τον «ύποπτο» που θεωρούνταν ένοχος στις δικτατορίες. Ο αντικειμενικός εχθρός, όχι απλά εχθρικός αλλά επικίνδυνος απέναντι στο κράτος προϋποθέτει την ύπαρξη μιας αντικειμενικής ιδιότητας, ανεξάρτητης από τη θέληση και τη συμπεριφορά. Έτσι, το καθεστώς προκειμένου να προστατέψει το κράτος εξολοθρεύει τα επικίνδυνα άτομα για να προφυλαχτεί από τον αντικειμενικό κίνδυνο. Αν μπορεί κανείς, ισχυρίζεται η Arendt, στο ολοκληρωτικό καθεστώς να κάνει λόγο για νομική σκέψη τότε η κεντρική ιδέα της είναι ο αντικειμενικός εχθρός. Γι αυτό ακριβώς επιβεβαιώνεται η θέση της ότι «το καθεστώς δεν είναι με καμία παραδοσιακή έννοια μια κυβέρνηση, αλλά ένα κίνημα που στην πορεία του σκοντάφτει συνέχεια σε νέα εμπόδια που πρέπει να φύγουν από τη μέση»⁶⁷. Άμεσο απότοκο του παραπάνω γεγονότος είναι η αντικατάσταση του υποψιαζόμενου αδικήματος με το «πιθανό έγκλημα». Όπως ακριβώς ο αντικειμενικός εχθρός είναι ικανός να διαπράξει έγκλημα βάσει κάποιας αντικειμενικής ιδιότητάς του, έτσι και το πιθανό έγκλημα στηρίζεται σε μία σχηματική πρόβλεψη πιθανών εξελίξεων.

Η μελέτη της Άρεντ εκκινεί από τις συνθήκες ανάπτυξης των ολοκληρωτικών κινήματων και την ανάγκη τους για έρεισμα στις ευμετάβλητες κοινωνικές μάζες χαρακτηριστικό των οποίων είναι η διαρκής προσαρμοστικότητα και ασυνέχεια. Τα ολοκληρωτικά κινήματα έκαναν την

⁶⁷ Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού Μέρος τρίτο: Ολοκληρωτισμός*, 2017, Νησίδες

εμφάνισή τους εκεί όπου υπήρχε η κατάλληλη μορφή υποκειμένου, οι «μάζες»: ουδέτεροι και αδιάφοροι άνθρωποι που επιθυμούσαν μια πολιτική οργάνωση απογυμνωμένη από κάθε έννοια κοινού συμφέροντος, σχεδόν εκκενωμένη από οποιοδήποτε νόημα. Η ψυχολογία του Ευρωπαίου, ακριβώς μετά την ολέθρια επίδραση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, διαμορφώθηκε στη βάση μιας ιδιαίτερης αδιαφορίας για τον εαυτό και του και την αλληλεπίδραση με την κοινωνία αλλά κυρίως την προσκόλληση σε αφηρημένα ιδεολογικά σχήματα. Στην ηττημένη Γερμανία η κατάρρευση των πολιτικών και κοινωνικών διακλαδώσεων και η εμφάνιση μεγάλης ανοργάνωτης μάζας με απολιτικό χαρακτήρα, οργισμένης με τα πολιτικά κόμματα και επιρρεπή σε ιστορικούς μεγαλοϊδεατισμούς, προλείανε το έδαφος για την επικράτηση του ναζιστικού κινήματος, επιτρέποντάς του να ανέλθει μέσω δημοκρατικών διαδικασιών. Από την άλλη, και σχεδόν ταυτόχρονα ο κατακερματισμός της ρωσικής κοινωνίας εφαρμόστηκε τεχνητά και με διαδικασίες από τα πάνω, μετά την άνοδό του Στάλιν στην ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος. Υπονομεύοντας τα Σοβιέτ, εκκαθαρίζοντας κάθε κοινωνική διαστρωμάτωση που είχε προσπαθήσει να διατηρήσει ο Λένιν (αγρότες, μεσαία τάξη, εργάτες, διοικητική-στρατιωτική γραφειοκρατία) και παράλληλα διαρρηγνύοντας κάθε κοινωνικό ή οικογενειακό ανθρώπινο δεσμό, εξασφάλισε μια μαζική οργάνωση κατακερματισμένων και απομονωμένων ανθρώπων. Η δομή, έτσι, των ολοκληρωτικών κινήματων πετυχαίνει τη βασική της επιδίωξη, την ολική αφοσίωση των ατόμων-μελών με στόχο την παγκόσμια ολική κυριαρχία. Πρόκειται για κινήματα δίχως σαφείς πολιτικούς σκοπούς και προγράμματα που βρίσκονται σε διαρκή κίνηση εφαρμόζοντας την εξουσία όχι απλώς εξωτερικά, αλλά επιχειρώντας να ελέγξουν κάθε πτυχή της ζωής των ατόμων, που σχηματίζουν μια εντελώς πρωτόγνωρη, μαζική, αποξενωμένη κοινωνία.

Η εσωτερική οργάνωση του μηχανισμού που αποτελεί τη βάση του ολοκληρωτικού καθεστώτος ο μυστικός, φαντασιακός κόσμος που καλύπτει ολοσχερώς η προπαγάνδα, προσιδιάζει περισσότερο σε μυστική οργάνωση παρά σε διοικητική δομή. Συγκεκριμένα αποτελείται από μια ιεραρχική αλυσίδα διαχωρισμένη σε επίπεδα με κλιμακούμενη εμπλοκή στις αποφάσεις τις διοίκησης και ακόμα πιο αποσπασματική συμβολή στη διαμόρφωση της πολιτικής θέσης, που μπλέκεται και αλληλεπιδρά με το κίνημα. Περιλαμβάνει αλληπάληλους κύκλους: τον εξωτερικό κύκλο των υποστηρικτών-συμπαθόντων, τα μέλη, την ομάδα των επίλεκτων, τον στενό κύκλο γύρω από τον ηγέτη και, τέλος, τον ίδιο τον ηγέτη με την απόλυτη εξουσία του. Η οργάνωση σε κύκλους εξουσίας, περιμετρικά του ηγέτη χρησίμευε ώστε οι λιγότερο ενταγμένες εξωτερικές ομάδες να δημιουργούν μια επίφαση κανονικότητας του κινήματος για τον εξωτερικό κόσμο, ενώ, από την άλλη, τα ενδότερα τμήματα και πιο κοντά στην εξουσία συνδέονται άρρηκτα με την πολιτική στοχοθεσία μέσω μιας μύησης στη συνενοχή των

εγκλημάτων. Ωστόσο όπως ισχυρίζεται η Arendt, καθώς βασικό δομικό χαρακτηριστικό του ολοκληρωτικού κινήματος είναι η ανάγκη του να βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση, ακόμα και η ως άνω διάρθρωση δεν διατηρείται αναλλοίωτη, καθώς συνεχώς εισάγονται ως όργανα ελέγχου ριζοσπαστικότερες ομάδες, που « λειτούργουν περισσότερο ως όργανα ιδεολογικής μάχης παρά ως παραστρατιωτικές ομάδες»⁶⁸.

Μετά την κατάληψη της εξουσίας, κατά τη φάση της σταθεροποίησής της διακυβέρνησης το ολοκληρωτικό κίνημα έρχεται αντιμέτωπο με ορισμένους κινδύνους που είναι απότοκο των εγγενών χαρακτηριστικών του ως κινήματος και, συνεπώς, αντιπαραθετικά της κρατικής δομής. Αντιμετωπίζει, κατά την είσοδό του στον κρατικό μηχανισμό, αφενός τον κίνδυνο του περιορισμού της ακραίας ριζοσπαστικότητας του και, αφετέρου, την ανακοπή της τάσης του για παγκόσμια εξουσία αφού περιορίζεται από τα σύνορα του έθνους-κράτους. Προκειμένου να αποφύγει τα εμπόδια αυτά το κίνημα στην εξουσία προσπάθησε να υποβαθμίσει τη νομική και κυβερνητική δομή του κράτους. Σε πρώτο επίπεδο, απαξίωσε και καταστρατήγησε κάθε νομική διάταξη θέτοντας την εξουσία και την επιλεκτική ικανότητα του κόμματος και του ηγέτη πάνω από την ισχύ του νόμου, ακόμη και του Συντάγματος (το οποίο δεν καταργήθηκε τυπικά σε κανένα από τα δύο καθεστώτα). Ακολούθως, δημιούργησε μια ψευδεπίγραφη διττότητα στην άσκηση της εξουσίας παρουσιάζοντας φαινομενικά μια συνήθη διοικητική, κρατική δομή που στην πραγματικότητα δεν ήταν άλλο από την πραγματική, κομματική κυριαρχία. Μια εξουσία, δηλαδή, με διπλά γραφεία και αλληλοσυγκρουόμενες αρχές που εξυπηρετούσε τη μόνιμη, τη βασική ανάγκη των ολοκληρωτικών κινήματων να αποτελέσουν έναν άμορφο μηχανισμό που βρίσκεται διαρκώς σε ασαφή κίνηση. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η κάπως ιδιόμορφη κρατική δομή ήταν απαραίτητη η οριστική σύγχυση μεταξύ των εξουσιών με άμεσο στόχο το απόλυτο μονοπώλιο της εξουσίας. Με άλλα λόγια, στόχος ήταν η αποδέσμευση και η ανεξαρτησία του ηγέτη από τα κατώτερα στελέχη-μέλη του κόμματος με τον κλονισμό της μονιμότητας οποιασδήποτε ιεραρχίας και την απόλυτη σύγχυση μέσω των αστραπιαίων μεταβολών της πολιτικής.

Για τη φιλόσοφο το παράδοξο της εφαρμογής μιας τόσο αντιορθολογικής πολιτικής διαχείρισης βασίζεται στο γεγονός ότι στα καθεστώτα αυτά το κίνημα τοποθετήθηκε πάνω τόσο από το κράτος, όσο και από το ίδιο το έθνος. Δηλαδή, ακόμα και όταν υιοθέτησαν εθνικιστική ρητορική χρησιμοποίησαν εργαλειακά ορισμένες αντιλήψεις, προσπαθώντας με τις δηλώσεις τους να θέτουν στο κέντρο της πολιτικής τους την πατρίδα και το έθνος. Στην πραγματικότητα, εκμεταλλεύτηκαν σε τέτοιο βαθμό τον υλικό και έμψυχο πλούτο της χώρας που κατέστη σαφές

⁶⁸ (βλ. π.χ. στο ναζιστικό καθεστώς: SA→SS→Waffen SS κτλ.)

ότι το ολοκληρωτικό καθεστώς δεν είχε ως απώτερο σκοπό την ευημερία των ομοεθνών, πολλοί από τους οποίους υπέφεραν εξαιτίας του, αλλά την πάση θυσία προώθηση της ιδεολογίας τους (το φυλετικό ρατσισμό και τον παγκόσμιο σοσιαλισμό) για την κατασκευή του φανταστικού κόσμου που επινόησαν. Σε αυτή την άμορφη κρατική δομή, λοιπόν, η κατάληψη της εξουσίας από ολοκληρωτικά κινήματα, όσο και αν ήθελαν να μην είναι έκδηλο, ουδέποτε συνδέθηκε με το υλικό κέρδος ή το εθνικό συμφέρον, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν για αυτά καταστροφική (καταστρεπτική πολιτική ακόμα και εντός του ίδιου του κράτους, αντιμετωπίζοντας τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του ως λεία για την επέκτασή του στα υπόλοιπα κράτη).

Στον πυρήνα και ταυτόχρονα υπεράνω του κινήματος βρίσκεται ο ηγέτης, απαραίτητος και αναντικατάστατος. Αυτός θέτει το σύστημα σε κίνηση, περιβεβλημένος με μια αύρα μυστηρίου, κύριο προσόν και χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί η ικανότητα να εξυφαίνει δολοπλοκίες. Τόσο ο Χίτλερ όσο και ο Στάλιν, παλιότερα μέλη μυστικών σχηματισμών, απομιμήθηκαν στα ολοκληρωτικά κινήματά που δημιούργησαν τον τρόπο οργάνωσής τους με τη χαρακτηριστική διαφορά πως από τα τελευταία απουσίαζε το ουσιαστικό μυστικό περιεχόμενο· για αυτό και τους αποδόθηκε το προσωνύμιο: «μυστικές εταιρίες ιδρυμένες στο άπλετο φως της ημέρας». Έτσι, αποδεικνύεται ότι ισάξιος, ίσως και βασικότερος θεμελιακός κανόνας από την εκάστοτε ιδεολογία αναδείχθηκε η οργανωτική αρχή που διατηρεί και συνέχει τον ψευδεπίγραφο κόσμο στον οποίο βασίστηκαν τα κινήματα αυτά. Η απόλυτη εξουσία του αρχηγού, ο ιεραρχικός και τελετουργικός χαρακτήρας της οργάνωσης, η κυρίαρχη, κεντροπολιτική θέση του κόμματος, ο ακραίος φανατισμός και την άνευ όρων νομιμοφροσύνη των οπαδών και η ιδιαίτερη φύση του κράτους με τον πρωταρχικό ρόλο του κινήματος δημιούργησαν τους δομικούς όρους της οργάνωσης του καθεστώτος.

Ο πυρήνας της κυριαρχίας της ολοκληρωτικής εξουσίας είναι η δύναμη της μυστικής αστυνομίας. Σε όλα τα δεσποτικά- τυραννικά καθεστώτα ο ρόλος του μυστικού οργάνου της τάξης είναι κυρίαρχος, «ένα κράτος εν κράτει» όπως το χαρακτηρίζει η Arendt. Στον ολοκληρωτισμό, όμως, παρατηρείται η εξής διαφοροποίηση: ο ρόλος της αστυνομίας εντείνεται τη στιγμή που θα μπορούσε να θεωρηθεί πιο περιττός, μετά την εξάλειψη κάθε εσωτερικής πολιτικής εναντίωσης και αντίστασης. Η ολική κυριαρχία, αφού σταθεροποιηθεί στην εξουσία, απαρτίζεται από το δημιούργημά της, τους ιδεολογικούς στρατιώτες, τα στελέχη της μυστικής αστυνομίας (είτε με τη μορφή των SS ή της GPU). Τα στελέχη τότε είναι αποκλειστικά επιφορτισμένα με τη θήρευση «αντικειμενικών εχθρών», δηλαδή ανθρώπων, όπως ήδη αναλύθηκε παραπάνω, που δεν θεωρούνται ύποπτοι ανατροπής του καθεστώτος, αποτελούν όμως σταθερούς ιδεολογικούς εχθρούς. Ταυτόχρονα η μυστική αστυνομία του ολοκληρωτικού

καθεστώς διαφέρει και σε άλλα σημεία από εκείνη παραπλήσιων τρόπων διακυβέρνησης. Το σύνολο της δραστηριότητας της στερείται των προνομίων και της ανεξαρτησίας της, καθώς υποτάσσεται στον πλήρη έλεγχο του ηγέτη, ευθυγραμμίζεται με την εντολή του και συγχρόνως αποτελεί το κύριο εκτελεστικό όργανο της εξουσίας. Το τελευταίο σημαίνει ότι αυτομάτως μετατρέπεται σε εκείνο τον φορέα, και ίσως τον μοναδικό, που γνωρίζει τις πραγματικές επιδιώξεις, ή καλύτερα την αληθινή στόχευση της εξουσίας.

Κρίσιμο, επίσης, είναι το γεγονός ότι η μυστική αστυνομία εντάσσεται εδώ πλήρως στον διοικητικό μηχανισμό και απομονώνεται από τους υπόλοιπους. Δίνει με αυτόν τον τρόπο στα μέλη της τον χαρακτήρα μιας άρχουσας τάξης που ενσαρκώνει τα ιδανικά του ολοκληρωτισμού, ενώ σταδιακά οι μέθοδοί της εξαπλώνονται, σαν να διαποτίζουν το σύνολο της κοινωνίας μετατρέποντάς την επίσης σε ολοκληρωτική δομή, όπως τα μέρη μιας αλυσίδας. Οι πολίτες ακολουθώντας τις μεθοδεύσεις της μυστικής υπηρεσίας, επιδίδονται σε μια διαρκή, και ορισμένες φορές ανηλεή, καταδίωξη πολιτικών εχθρών κατά την οποία οι πάντες μετατρέπονται σε αυτόκλητους μυστικούς πράκτορες που παρακολουθούν και παρακολουθούνται. Έτσι ο πολίτης γίνεται ταυτόχρονα πράκτορας και ύποπτος, γεγονός που δε μπορεί παρά να απορρέει από τις συνθήκες τρομοκρατίας του ολοκληρωτισμού, από την τρομακτική ανελευθερία και την πλήρη αυθαιρεσία. Σε αυτή την κατάσταση άνθρωποι παγιδεύονται, εξολοθρεύονται και μετά τον θάνατό τους εξαφανίζονται στη λήθη ως να μην υπήρξαν ποτέ. Συνεπώς, η συνθήκη λειτουργίας της μυστικής αστυνομίας πέρα από την εφαρμογή ενός ασφυκτικού πλαισίου ολικού ελέγχου, πλήρους ανελευθερίας και ασφυκτικής αυθαιρεσίας, συγχρόνως συμπαρασύρει και την ίδια την κοινωνία στον ολοκληρωτισμό, κάνοντας τη να λειτουργεί με όρους μυστικής οργάνωσης, όπου όλοι γνωρίζουν αλλά τα πάντα είναι καλυμμένα από έναν μανδύα μυστικότητας.

1.13. Ιδεολογία- γραφειοκρατία- τρομοκρατία και προπαγάνδα

Η φρίκη που προκάλεσε η κτηνωδία του Shoah (Σόα)⁶⁹, ως αποκορύφωμα του ολοκληρωτικού συστήματος διακυβέρνησης αποτελεί μια εμπειρία ριζικά νέα και μοναδική ως τώρα. Ακριβώς, όμως, επειδή η σοβιετική ολική κυριαρχία συνεχίστηκε και μετά το τέλος του ναζιστικού καθεστώτος το κριτήριο προκειμένου να μελετήσουμε το φαινόμενο δεν είναι η εξολόθρευση (όπως θα ήταν αν αντικείμενο της μελέτης αποτελούσε μόνο το ναζιστικό καθεστώς) αλλά η ολική εξουσία, ο βασικός κοινός τόπος μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Ο ολοκληρωτισμός ως ολικός έλεγχος συμπυκνώνεται στο σύστημα που δομούν η ιδεολογία, η γραφειοκρατία και η

⁶⁹ Το Ολοκαύτωμα στα εβραϊκά

τρομοκρατία με αποκορύφωμα τον εξολοθρευτικό μηχανισμό και στόχο την αποσύνδεση του ατόμου, του οπαδού από την εμπειρία και την πραγματικότητα.

Πρώτα από όλα, η ιδεολογία με την ειδική της λειτουργία και η τρομοκρατία, ως απαραίτητο συστατικό της, έχουν πολύ συγκεκριμένη και δομικά απαραίτητη χρήση. Η ιδεολογία⁷⁰ επιτρέπει στην κυριαρχία να καθορίζει η ίδια, συνήθως απόλυτα και αυταρχικά, τις νόρμες και τις αξίες που προσανατολίζουν την κοινωνική δραστηριότητα. Αυτό που επιβάλλει στην πραγματικότητα η εξουσία, μέσω της ιδεολογίας, είναι ένα δεσμευτικό σχήμα ερμηνείας από το οποίο εξαρτάται ποιος τίθεται εντός και εκτός σχήματος, αλλά και η ίδια η αποφασιστική ικανότητα της ηγεσίας να επιβάλλει τον εαυτό της. Ακριβώς σε αυτό το σημείο η τρομοκρατία αποτελεί το μέσο για την ενότητα του νέου οράματος που πραγματώνεται, τον τρόπο για να ξεδιαλέξει ποιος είναι μαζί της και ποιος εναντίον της και να εξαλείψει κάθε πιθανή αντίσταση και εναντίωση.

Αναφορικά με τα δύο καθεστώτα ολοκληρωτικής διακυβέρνησης, όπως επιλέγει να τα οριοθετήσει η συγγραφέας της φιλοσοφικής μελέτης, το ναζισμό και το σταλινισμό, και στις δύο περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε μια ιδεολογικά επεξεργασμένη σημασία της ορθολογικότητας. Ο ναζισμός, θέλοντας να πετύχει την αποτελεσματικότητα ενός συστήματος δράσης με άξονα τη φυσική νομοτέλεια στηρίχθηκε στην προσωπική αρετή, την αρχή του χαρισματικού ηγέτη, την προσωπολατρία και την απόλυτη εμπιστοσύνη στις επιταγές του Φύρερ. Ο σταλινισμός, από την άλλη πλευρά επέλεξε να πραγματώσει την ιστορική νομοτέλεια, συνδέοντας τη με ιδέες και θεσμούς: η νομιμοποίηση της κυριαρχίας πήγαζε από το δίκαιο της εξουσίας του κόμματος, την επαναστατική θεωρία, την πρωτοπορία.

Αναλυτικότερα, η ιδεολογία αποτελεί τη χρυσή τομή, το κατάλληλο εργαλείο με την επιστράτευση του οποίου νομιμοποιείται η τρομοκρατία. Η εντελώς πρωτοφανής βία που απελευθερώθηκε έχει τις ρίζες της γι αυτό το λόγο πρωτίστως στην ιδεολογία και κατόπιν στην τρομοκρατία. Η ολική «ανάπλαση του μέλλοντος» με στόχο την αποκατάσταση της πορείας είτε της ιστορίας (σταλινισμός) είτε της φύσης (ναζισμός) ήταν «ο σκοπός που αγιάζει τα μέσα», ο αλάθητος αξιακός προσανατολισμός. Έτσι, οι εκάστοτε στόχοι που ανάγονται σε σκοπούς της ανθρωπότητας καθιστούν την πολιτική επιρρεπή στην τρομοκρατία. Γίνεται η τρομοκρατία η άμεση και αναγκαία συνέπεια της προσπάθειας να αποφευχθεί οποιοσδήποτε

⁷⁰ «Ακόμα και μια μικρή εμβάθυνση στα πραγματικά δεδομένα επιτρέπει τη διαπίστωση ότι το σύγχρονο δυτικό κράτος δικαίου χρειάζεται λειτουργικά, εξ ίσου όσο και οποιοσδήποτε άλλος πολιτικοκοινωνικός σχηματισμός, μιαν κυρίαρχη ιδεολογία συνυφασμένη με ανθρωπολογικά αξιώματα» Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*.

αποπροσανατολισμός στη βεβαιότητα της ιδεολογίας. Προκειμένου να φτάσουμε στον ολικό έλεγχο, στην κυριαρχία επί συνείδησης και πρακτικής, είναι απαραίτητη ακριβώς αυτή η επεξεργασμένη ορθολογικότητα, η υπό το ορισμένο πρίσμα της ιδεολογίας τροποποιημένη προοπτική της κατεύθυνσης της ανθρωπότητας. Συνεπώς, με δεδομένη την υπόσχεση του «φωτεινού μέλλοντος» που θα ερχόταν μετά την άσκηση της απαραίτητης βίας τα μάτια κλείνουν μπροστά την τρομοκρατία και καταστρατηγείται κάθε ελευθερία και αυθορμητισμός μέχρι το σημείο της απόλυτης εκκαθάρισης.

Με δεδομένη, λοιπόν, την παραδοχή της σημασίας της ιδεολογικοποίησης και της τρομοκρατίας για την εδραίωση και σταθεροποίηση του καθεστώσ παρατηρείται και εδώ μια εξελικτική διαδικασία, ένα σχήμα σταδίων και διαδοχικών περιόδων. Κατά την κατάληψη της εξουσίας διανύεται μια εντατική ιδεολογική φάση ενώ κατά την περίοδο της σταθεροποίησης η θεσμοθέτηση και ο εξορθολογισμός χρησιμοποιούν την ιδεολογία ως εργαλείο προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συνέχεια. Σε αυτό το σημείο αντιμετωπίζουμε και τον ιδεολογικό καθορισμό του εχθρού, που αποτελεί ταυτόχρονα και πρωτοφανή έκφραση της τρομοκρατίας στο ολοκληρωτικό καθεστώς. Είναι τέτοιο το εύρος και η συστηματικότητα που δομούν η ιδεολογία και η τρομοκρατία που αυτομάτως στη σφαίρα της δεύτερης μπαίνει ανεξέλεγκτα ότι ορίζει η πρώτη. Ενώ δηλαδή, κατά τη φάση της κατάληψης της εξουσίας, όπως ισχυρίζεται η Arendt, η τρομοκρατία απειλεί μεθοδευμένα πολιτικούς αντιπάλους, κατά τη διάρκεια της σταθεροποίησης του καθεστώτος η απειλή γίνεται συστηματική και ιδεολογική με στόχο την απόλυτη ομογενοποίηση της κοινωνικής μάζας.

Κρίσιμη είναι, συνεχίζοντας, και η σύνδεση της γραφειοκρατίας με την ιδεολογία. Στην πραγματικότητα δεν είναι παρά εξάρτηση, όπως ακριβώς και το δίπολο ιδεολογίας και τρομοκρατίας. Η ενότητα και η παντοδυναμία των γραφειοκρατικών μηχανισμών δημιουργούν ένα σύστημα εξουσίας στο οποίο τον πρώτο λόγο έχουν η διαταγή και η ιεραρχία, σε πλήρη αντίστιξη με τις αρχές του συμβολαίου ή της παράδοσης της κοινωνίας της αγοράς⁷¹. Η κρατική διοίκηση του ολοκληρωτισμού στηρίζεται έτσι στην πρωτοκαθεδρία ενός ιδεολογικού πολιτικού προσανατολισμού με στόχο στο μέλλον, γεγονός που σημαίνει ότι οι γραφειοκρατίες ακολουθούν μια ουσιαστική και όχι την τυπική ορθολογικότητα. Αυτό σημαίνει, εν ολίγοις, ότι κεντρική σημασία έχει η επίτευξη του σκοπού παρά η εφαρμογή του κανόνα. Έτσι, ιδίως στην

⁷¹ “The greater the bureaucratization of public life, the greater will be the attraction of violence. In a fully developed bureaucracy there is nobody left with whom one could argue, to whom one could present grievances, on whom the pressures of power could be exerted. Bureaucracy is the form of government in which everybody is deprived of political freedom, of the power to act; for the rule by Nobody is not no-rule, and where all are equally powerless we have a tyranny without a tyrant.” Hannah Arendt.

περίπτωση του σταλινισμού παρατηρούμε την πλήρη εξουσία της κυρίαρχης γραφειοκρατίας. Πριν την ολική κυριαρχία του σταλινισμού στη σοβιετική ένωση δεν ήταν ακριβώς σαφές αν το κέντρο βάρους ήταν η εξουσία που στηριζόταν στη γραφειοκρατία ή η εξουσία της γραφειοκρατίας. Μετά την εγκατάσταση του ολοκληρωτικού καθεστώτος η τρομοκρατία υπέρ της κομματικής ηγεσίας έδωσε την απάντηση.

Πιο συγκεκριμένα, τα στελέχη της γραφειοκρατίας, αυτού του υπέρογκου κρατικού μηχανισμού αποτελούσαν και τμήμα της κοινωνίας και εξαρτιόνταν από τη συνεργασία της. Με τον τρόπο αυτό πραγματωνόταν η διείσδυση του κράτους στην κοινωνία. Τα βασικά στελέχη έπρεπε να γίνουν ιδεολόγοι προκειμένου μπορέσουν να αντιληφθούν τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος και να το φέρουν εις πέρας. Ταυτόχρονα, η θεσμική κατάτμηση και η πολλαπλότητα από κοινού με την έλλειψη αξιοκρατίας προς όφελος των μελών του κόμματος οδήγησαν πολύ σύντομα σε δυσλειτουργίες που με τη σειρά τους ευνόησαν τις διασυνδέσεις εντός του μηχανισμού, που διογκώθηκαν. Το γεγονός αυτό εκτός του ότι διόγκωσε τη δυσλειτουργία του συστήματος, ενίσχυσε την εξατομίκευση των δημοσίων υποθέσεων. Ο προσανατολισμός στην εκπλήρωση του προσωπικού οφέλους υπονόμει όλο και πιο πολύ το νόμο και την ηθική και συνεπώς το γενικό συμφέρον. Με αυτόν τον τρόπο ο ολοκληρωτισμός δημιούργησε σύντομα μια αφενός έναν παντοδύναμο μηχανισμό και αφετέρου ένα καλά οργανωμένο κόμμα που έθεσε τον εαυτό του πάνω από κάθε γραφειοκρατία και δημιούργησε μια οργανωτική δομή προσανατολισμένη σε άμεσους στόχους.

Ιδεολογία και τρομοκρατία δεν έχουν πιο αποτελεσματικό τρόπο επιβολής από την συστηματική και απροσπέλαστη προπαγάνδα. Η προπαγάνδα απευθύνεται, κυρίως, στο εξωτερικό αλλά και σε όσους δεν έχουν ταυτιστεί πλήρως με την επιβαλλόμενη ιδεολογία στο εσωτερικό, ενώ η τρομοκρατία εμφανίζεται ως η βασική αρχή της διακυβέρνησης, με τη συνεχόμενη απειλή όσων δεν εναρμονίζονταν με τις αντιλήψεις του κινήματος (φυλετική νομοτέλεια για τους ναζιστές και ιστορική για τους μπολσεβίκους, όπως έχει ήδη αναλυθεί). Εργαλεία για την παγίωση του πλαισίου ιδεολογία-τρομοκρατία-προπαγάνδα είναι η δύναμη της επιστημονικής διαβεβαίωσης στην ψυχολογία της μάζας και η χρήση ερμηνευτικών σχημάτων (θετικισμός, πραγματισμός και συμπεριφορισμός) προς ανάδειξη των κρυφών αιτιών που ερμηνεύουν τα πάντα. Πρακτικές και μέθοδοι γνωστές τόσο στη σταλινική Ρωσία, όσο και τη ναζιστική Γερμανία που στοχεύουν πρώτα και κύρια στον μετασχηματισμό της ανθρώπινης φύσης και όχι στην ευζωία της όπως θα ήταν αναμενόμενο από οποιοδήποτε άλλο σύστημα διακυβέρνησης.

Η δύναμη της προπαγάνδας⁷² του ολοκληρωτισμού καθεστώτος αποδεικνύεται με τον αποκλεισμό των μαζών από την πραγματικότητα και τη μύηση σε έναν συνεκτικό κόσμο μυστηριακού στοιχείου και συνωμοσιολογίας, που, αν και δεν διαθέτει καμία λογική συνοχή, προσέφερε στις κατακερματισμένες μάζες μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για φυγή από έναν ματαιωμένο κόσμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εργαλειοποίηση της ιδεολογίας είναι επίσης ότι η εφαρμογή των θεωριών του σοσιαλισμού και του ρατσισμού, που αποτέλεσαν τις κυρίαρχες ιδεολογίες στις περιπτώσεις διακυβέρνησης που η Άρεντ οριοθετεί ως ολοκληρωτικές, δεν διαπνεόταν από ωφελιμιστικά κριτήρια αλλά είχαν ως βάση τη διαρκή ανάγκη για επαλήθευση των ιδεών και των ηγετών του κινήματος. Συγχρόνως διέθεταν την ισχύ να κατασκευάζουν την πραγματικότητα και να παράγουν αυτοεκπληρούμενες προφητείες συμπαρασύροντας τις απογοητευμένες μάζες σε έναν φαντασιακό κόσμο. Ο αντισημιτισμός, εν προκειμένω, η κυρίαρχη ναζιστική προπαγάνδα, υπήρξε η βασικότερη αρχή χειραγώγησης των μαζών, μετατρέποντας το κράτος σε μέσο για τη διατήρησης της φυλής και εν συνεχεία σε μια υπερεθνική οργάνωση παγκόσμιας κυριαρχίας. Για την Άρεντ, συνεπώς, η οργάνωση –και όχι η πειθώ– είναι ο στόχος της προπαγάνδας, η εγκαθίδρυση μιας συνεκτικής και οργανωμένης επίφασης πραγματικότητας, τόσο άρρηκτα συνδεδεμένης με τις προπαγανδιστικές δηλώσεις, ώστε η επιβίωση όλου του κινήματος εξαρτάται εξ ολοκλήρου από αυτές.

1.14. Γεννησιμότητα: «Begin anew».

Η σχετικά απαισιόδοξη αίσθηση που φαίνεται να συνοδεύει την ανάλυση της Arendt για τον ολοκληρωτισμό μετριάζεται από την αντίληψή της για το «νέο ξεκίνημα», τη «γεννησιμότητα», ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Το νέο ξεκίνημα το εγγυάται κάθε γέννηση εφόσον ο ολοκληρωτισμός δεν καταφέρνει να εξαλείψει την αγάπη και την ελευθερία από τον άνθρωπο. Η πτώση του ολοκληρωτισμού αποτέλεσε ένα σημείο καμπής έπειτα από το οποίο θα βρισκόμαστε διαρκώς υπό την απειλή της επανεμφάνισής του, δίχως παρ' όλα αυτά να μας διαφεύγει η αλήθεια, μέσα από τα λόγια της Άρεντ, ότι «κάθε τέλος στην ιστορία αποτελεί ένα νέο αρχίνισμα» και ότι με κάθε άνθρωπο που γεννιέται «ένας νέος κόσμος έχει δυνητικά έρθει στην ύπαρξη», ένας κόσμος με δυνατότητες να γίνει κοινός και κατάλληλος να κατοικηθεί από όλους τους ανθρώπους. Η γέννηση για την Arendt εκφράζει μία νέα αρχή, μία διαρκή ανανέωση της ανθρώπινης κοινωνίας, την ανοιχτότητα του μέλλοντος. Γράφει η Kristeva: «Κανείς άλλος κατά τη διάρκεια της νεωτερικότητας δεν στοχάστηκε όπως η Άρεντ ως αναγνώστρια του Αυγουστίνου τη γέννηση ως αιώνια επανέναρξη μιας μοναδικής ιστορίας, ενός ασυνήθους ιστορήματος, μιας βιογραφίας. Ενώ ο Νίτσε επιμένει στην «Αιώνια Επιστροφή», η οποία δεν

⁷²«Η κοινή γνώμη, κυρίως όταν χειραγωγείται επιμελώς, όπως συνέβη σε τούτη εδώ την περίπτωση, αποτελεί πανίσχυρο όπλο.» Arendt Hannah, Scholem Gershom, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*

αποτελεί πληκτική επανάληψη αλλά την «ανώτατη διατύπωση της κατάφασης», η Άρεντ ακολουθεί τη γραμμή της βιβλικής, της ευαγγελικής και της αυγουστίνειας παράδοσης για να επιβεβαιώσει μια στίξη: κάθε γέννηση είναι το ‘θαύμα’ αυτής της ‘αιώνιας επανάληψης’ που ανανεώνει, ριψοκινδυνεύει και υπόσχεται.».⁷³

⁷³ J. Kristeva, *Χάννα Άρεντ: Η γυναικεία ευφροσύνη*, Κέδρος 2008, σ. 73

Γ. Μέρος: κριτική στο θεσμό του κράτους:

“The so called state”⁷⁴ χρειάζεται η όχι ο ολοκληρωτισμός το κράτος;

A. Το κράτος οικοδομεί την πύλη εισόδου για το Άουσβιτς

«Κάθε πολιτικό μάθημα θα έπρεπε να έχει ως επίκεντρο το να μην επαναληφθεί το Άουσβιτς. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει μόνο αν ασχολείτο ανοιχτά με αυτό το πιο σημαντικό απ’ όλα τα ζητήματα, ιδίως χωρίς το φόβο της σύγκρουσης με οποιεσδήποτε δυνάμεις».⁷⁵

Το Κράτος, θεσμός της σύγχρονης νεωτερικής κοινωνίας, συγκεντρώνει στην εξουσία του ορισμένες δυνατότητες που συνηγορούν και ταυτόχρονα αποδεικνύουν την αποκλειστική εξουσία που έχει ο θεσμός αυτός να δημιουργήσει αλλά και να λειτουργήσει το Άουσβιτς ως στρατόπεδο συγκέντρωσης και εξόντωσης. Κατά πρώτον, έχει επιφορτιστεί με την αποκλειστική αρμοδιότητα της νομικής κατοχύρωσης των ατόμων ως πολιτών, που με τη διαδικασία της πολιτογράφησης ταυτοποιούνται ως νόμιμα μέλη της κρατικής ή, συνηθέστερα, εθνοκρατικής επικράτειας. Αυτόματα, το Κράτος, η θέσμιση που κατέχει την εξουσία ως κυρίαρχος⁷⁶ μπορεί να αποφασίζει και να διατάζει την κατάσταση εξαίρεσης από αυτές τις νομικές κατοχυρώσεις, ατόμων κοινωνικών ομάδων σε μικρό αλλά και μακροκοινωνικό επίπεδο⁷⁷. Κάπως έτσι, όπου το θεσπισμένο δίκαιο δεν επαρκεί, έρχεται η εξαίρεση. Θεσμική καινοτομία ή απόλυτη εκτροπή, περιστασιακά ή μόνιμα ανασύρεται και αποτελεί πυξίδα και νομιμοποιητικό άλλοθι οποιασδήποτε κρατικής αυθαιρεσίας. Από την ύπαρξη στρατοπέδων συγκέντρωσης ως τις σύγχρονές μας «καταστάσεις ανάγκης», το καθεστώς έκτακτης ανάγκης δημιουργεί θεσμικές παρακαταθήκες: θύλακες θεσμικής εκτροπής που κατοχυρώνουν και επεκτείνουν την παγίωση του υπό συνθήκες φαινομενικής κοινωνικής ομαλότητας.

⁷⁴ Ο τρόπος που επιλέγει να τιτλοφορήσει η ίδια η Arendt στην ανάλυσή της για τον ολοκληρωτισμό το κεφάλαιο για το ρόλο του κράτους είναι ενδεικτικός της αντίληψής της, Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού Μέρος τρίτο: Ολοκληρωτισμός*

⁷⁵ T.B. Αντόρνο, *Η εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς*

⁷⁶ Κυρίαρχος σύμφωνα με τον Κάρλ Σμιτ είναι εκείνος που αποφασίζει την κατάσταση εξαίρεσης. «Κυρίαρχος είναι όποιος έχει την αρμοδιότητα να κρίνει πότε παρίσταται τέτοια ανάγκη, όποιος δηλαδή δικαιούται να αναστείλει το νόμο, όχι όποιος τον θεσπίζει.» Carl Schmitt, *Πολιτική Θεολογία, Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*

⁷⁷ Όταν ανέλαβε την εξουσία ο Χίτλερ το 1933 ανέστειλε στις 28 Φεβρουαρίου τα άρθρα του Συντάγματος της Βαϊμάρης που αφορούσαν τις ατομικές ελευθερίες. Το διάταγμα της αναστολής δεν ανακλήθηκε ποτέ με αποτέλεσμα να μπορεί να θεωρηθεί το Γ’ Ράιχ μια κατάσταση εξαίρεσης που διήρκεσε δώδεκα χρόνια.

Η εξαίρεση δημιουργεί ένα χώρο γυμνών (απογυμνωμένων από δικαιώματα) ανθρώπων που η αφαίρεση των νομικών κατοχυρώσεων τους καθιστά μη υπάρξεις, «Άλλους». Αυτές οι ανθρώπινες φιγούρες εντάσσονται μοιραίως σε χώρο και χρόνο φονεύσιμων αντικειμένων. Με αυτό τον τρόπο παράγεται από το Κράτος το «υποκείμενο» εξόντωσης του Άουσβιτς . Το υποκείμενο του ολοκαυτώματος που ιστορικά θεμελιώθηκε αφού πρώτα οι Νόμοι εξαίρεσης της Νυρεμβέργης έγιναν νόμοι του Κράτους. Το Κράτος, λοιπόν, και οι επιμέρους διοικητικοί φορείς του έχουν το αποκλειστικό προνόμιο της κατοχής των στοιχείων των πολιτογραφημένων πολιτών, τον γραφειοκρατικό γίγαντα, ολόκληρο το πολιτικό σύστημα .

«Στην απόφασή του το δικαστήριο παραδεχόταν, όπως ήταν φυσικό, ότι ένα τέτοιο έγκλημα μπορούσε να διαπραχθεί μόνο από έναν γραφειοκρατικό γίγαντα που χρησιμοποιεί τα μέσα που διαθέτει μια κυβέρνηση. Εφόσον όμως παραμένει έγκλημα, και αυτό βεβαίως είναι η προκείμενη υπόθεση μιας δίκης, όλα τα γρανάζια της μηχανής ασχέτως του πόσο ασήμαντα είναι, μεταμορφώνονται αμέσως σε δράστες ,δηλαδή σε ανθρώπους. (...) Βέβαια ακόμα έχει σημασία για τις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες ότι ο χαρακτήρας μια ολοκληρωτικής κυβέρνησης και ίσως και ο χαρακτήρας κάθε γραφειοκρατικού συστήματος είναι να μετατρέπει ανθρώπους σε λειτουργικά μέσα και απλά γρανάζια που να υπηρετούν τη διοικητική μηχανή απανθρωπίζοντάς τους.⁷⁸

Πολιτογράφιση εν συνεχεία σε όλες τις νεωτερικές κοινωνίες παραχωρείται και σε ανθρώπους όπου η θρησκεία και άλλα στοιχεία της ταυτότητας δεν είναι εξ αίματος ενώ, ταυτόχρονα, ο μηχανισμός του Κράτους ελέγχει την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του ατόμου-πολίτη μαζί με την γενικότερη διαστρωμάτωσή του . Στην περίπτωση της εξαίρεσης, όπως ήδη αναλύθηκε, είναι αδύνατο να συγκεντρωθούν οι εξαιρετέοι χωρίς την συνεργασία όλων των κρατικών δομών και αυτό αποτελεί Κρατική απόφαση. Έτσι, φτάνουμε και επισήμως στο ποινικό Δίκαιο του εχθρού, μια δικαιοκή αντίληψη που έρχεται σε ρήξη με τα νομιμοποιητικά θεμέλια του κράτους δικαίου και εδράζεται στην αντίληψη ότι ορισμένες «απειθήματες κατηγορίες» κοινωνικών υποκειμένων δεν πρέπει να προστατεύονται από την ίδια δέσμη νομικών εγγυήσεων όπως ένας πλήρης φορέας δικαιωμάτων , ένας «κανονικός πολίτης». Πρόκειται, δηλαδή, για την ποινική δικλείδα της κατάστασης εξαίρεσης, την απελευθέρωση της κρατικής βίας απέναντι στα απείθημα υποκείμενα, την αυστηρότερη τιμωρία του φρονήματος παρά της πράξης.

⁷⁸ Hanaah Arendt Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ, η κοινότητα του κακού

Εδώ, θα προσθέσουμε και την αποκλειστικότητα-ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου- διαμέσου της επίταξης των μεταφορών των κατασκευών αλλά και των προϊόντων θανάτου. Το Άουσβιτς προϋποθέτει την ύπαρξη αυτών των όρων την πραγματοποίηση των οποίων μόνο το Κράτος μπορεί να διαχειριστεί, να αποφασίσει, να λειτουργήσει και να οργανώσει.

«Το Κράτος έχει την εξουσία να διατάξει τον εσκεμμένο φόνο με σκοπό να προστατεύσει τον κόσμο ή να διορθώσει τρομακτικές αδικίες(Για παράδειγμα, τα όσα τράβηξαν οι Εβραίοι από τον Χίτλερ θα μπορούσαν να είναι μια εύλογη αιτία πολέμου).Ο λόγος είναι απλούστατος : φαίνεται ξεκάθαρα στην περίπτωση που αναλογιζόμαστε το δικαίωμα του κράτους να διατάσσει φόνους εντός του πλαισίου του. Δεν αναφέρομαι στη θανατική ποινή αλλά στα όσα συμβαίνουν όταν έχουμε εξεγέρσεις ή όταν πρέπει να συλλάβουμε βίαιους κακοποιούς. Πολλές φορές οι στασιαστές μπορεί να αναχαιτισθούν και οι κακοποιοί να συλληφθούν με τη χρήση βίας. Νόμος δίχως δύναμη είναι άχρηστος, και ανθρώπινα πλάσματα δίχως νόμους, δυστυχισμένα(αν και εμείς με τους τόσους πολλούς και ευμετάβλητους νόμους μας συχνά δε νιώθουμε ιδιαίτερα κάτι τέτοιο). Μέχρις εδώ τα πράγματα είναι αρκετά ξεκάθαρα, αν και όσο ειρηνικότερη είναι μια κοινωνία τόσο λιγότερο προφανές γίνεται ότι η δύναμη που εναποτίθεται στα χέρια των υπηρετών του νόμου πρέπει να εξωθείται στο σημείο του φόνου. Θα γινόταν ωστόσο προφανέστερο σε οποιαδήποτε περίπτωση στασιασμού ,όπου η κατάσταση θα απαιτούσε την ανάληψη δράσης από τους υπηρέτες του νόμου.»⁷⁹

Βασική προϋπόθεση, τέλος, για την ύπαρξη και λειτουργία του Άουσβιτς είναι η ανάδυση αλλά και η ηγεμονία του ρατσισμού ως ιδεολογίας, η ειδικότητα του ναζιστικού τρόπου, η οποία όχι μόνο δεν δέχεται την ύπαρξη του «άλλου» αλλά επιδιώκει την εξόντωση του , διασπώντας τη βασική συνθήκη του όντος ως κοινωνικού. Η μετατροπή της ρατσιστικής ιδεολογίας σε Κρατικής επιβάλλει την εσωτερίκευση της στους θεσμούς (Παιδείας, Δικαιοσύνης κλπ) και την εγκαθίδρυση της ως ιδεολογία της Διοίκησης εντός των θεσμικών κατοχυρώσεων. Η Ιδεολογία διαπερνά το σύνολο των θεσμίσεων «απελευθερώνοντας» αλλά και νομιμοποιώντας την θανατοπολιτική του ρατσισμού και αυτό αποτελεί την οικοδόμηση της πύλης εισόδου του Άουσβιτς. Ενόσω η ρατσιστική ιδεολογία δεν γίνεται Κρατική μπορεί να οδηγήσει σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις αλλά ως Κρατική οδηγεί στο Άουσβιτς.

⁷⁹Ελίζαμπεθ Άνσκομπ ,*Το βραβείο του Κ. Τρούμαν*.

Β. Ο ολοκληρωτισμός ως μη-κράτος

Το αν τελικά ο ολοκληρωτισμός προκειμένου να εγκατασταθεί και να λειτουργήσει μόνιμα έχει ανάγκη την ύπαρξη του κρατικού θεσμού να δρα τουλάχιστον υποστηρικτικά αν όχι δομικά υπάρχει και η άποψη που το αμφισβητεί. Η άποψη αυτή μάλιστα καταλογίζεται από ορισμένους ερμηνευτές της και στην ίδια τη Hannah Arendt. Ο Franz Neuman στο έργο του «Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism»⁸⁰ αναλύει ακριβώς αυτή την άποψη, ότι δηλαδή η ναζιστική Γερμανία είναι ένα μη κράτος. Στις «Καταβολές του ολοκληρωτισμού» η επιρροή της θέσης αυτής, που θα αναλυθεί παρακάτω, είναι σε ορισμένα σημεία παραπάνω από εμφανής.

«...εφόσον πιστεύουμε ότι ο εθνικοσοσιαλισμός είναι- ή τείνει να γίνει- ένα μη κράτος, ένα χάος, μια κυριαρχία ανομίας και αναρχίας που έχει σαρώσει τα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και σκοπεύει να μεταμορφώσει τον κόσμο σε ένα χάος με την επικράτηση τεράστιων μαζών, το βρίσκουμε εύστοχο να ονομάσουμε το εθνικοσοσιαλιστικό σύστημα «Το Τέρας».⁸¹ Ο Neuman υποστηρίζει μια πολύ συγκεκριμένη προσέγγιση του ολοκληρωτισμού, τον οποίον αντιλαμβάνεται ως χάος, γεγονός που συνεπάγεται την πλήρη ασυμβατότητά του με τον κρατικό θεσμό.⁸² Για τον Neuman το κράτος αποτελεί ένα ιδεολογικό όπλο στα χέρια του ναζιστικού κόμματος. Όπως ακριβώς στον ολοκληρωτικό μονοπωλιακό καπιταλισμό τα μονοπωλιακά συμφέροντα ορίζουν και ελέγχουν το κράτος έτσι και το κόμμα χρησιμοποιεί την κρατική δομή προκειμένου να εγκαθιδρύσει την ιδεολογία και την τρομοκρατία. Έχοντας αναλύσει τα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού συστήματος υπό το πρίσμα της Hannah Arendt έχουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που συνθέτουν το χαοτικό χαρακτήρα του μη κράτους. Αγώνας για κυριαρχία που παραβαίνει κάθε όριο, άρνηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, απόλυτη ρευστότητα διοικητικών θέσεων, το κράτος ως εργαλείο επιβολής: είναι για τον στοχαστή βέβαιο ότι τα στοιχεία αυτά δε συνθέτουν αλλά αποδομούν τον κρατικό θεσμό.

Το επιχείρημα του Neuman είναι συνοπτικά το παρακάτω. Όταν το ολοκληρωτικό κίνημα αναλαμβάνει σταδιακά την εξουσία το κράτος μετατρέπεται σταδιακά σε ολοκληρωτικό θεσμό και σύντομα αλλοιώνεται, ρευστοποιείται. Η διαδικασία κατάργησης, αυτοδιάλυσης του κράτους προϋποθέτει την κατάργηση του θεσμού πρώτα στο εσωτερικό του και εν συνεχεία στο

⁸⁰ Franz Neuman (1944) Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944

⁸¹ (Franz Neuman (1944) Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944 σελ 459-476)

⁸² Στο επίπεδο της οικονομικής ανάλυσης του καθεστώτος γνωστή και ενδεικτική της θέσης του είναι και η διαφωνία του με τον F. Pollock για το αν ο ολοκληρωτισμός είναι κρατικός καπιταλισμός ή ολοκληρωτικός μονοπωλιακός καπιταλισμός.

εξωτερικό του πεδίου, τις διεθνείς σχέσεις. Εσωτερικά, η ναζιστική κυριαρχία και επιβολή σηματοδοτεί ένα πρωτοφανές ρήγμα με τη δυτική παράδοση. Πολιτικά και νομικά το κέντρο βάρους, ο κύριος πόλος άσκησης της εξουσίας μετατοπίζεται πρώτα στον ολικό έλεγχο και μετά στο «φυλετικό ιμπεριαλισμό». Απέχοντας ήδη εξαιρετικά από το «απλώς αντιδημοκρατικό» όλη η εξουσία συγκεντρώνεται στα χέρια του ηγέτη και αυτός αποτελεί πλέον τη συμπύκνωση της δύναμης ορίζοντας κάθε δημόσια δραστηριότητα. Αυτή, λοιπόν, η συγκέντρωση είναι που υπό συνθήκες πολέμου ριζοσπαστικοποιήθηκε και κατάφερε τελικά να καταργήσει το κράτος. Κομβικής σημασίας είναι εδώ και ο ρόλος του κόμματος που διατηρούσε μια διαρκώς αντικρουόμενη σχέση με το κράτος με ασαφή όρια. Σύμφωνα με τον Newman σε άλλες περιπτώσεις υπερισχύει το κόμμα (τα SS και η GPU ήταν κυρίως υπό τον έλεγχο του κόμματος) ενώ σε άλλες (δημόσιες υπηρεσίες, εργασία κλπ) διατηρεί ο θεσμός την υπεροχή του.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά τις διεθνείς σχέσεις, το εξωτερικό πεδίο αναφοράς του κράτους, και εκεί το ναζιστικό καθεστώς αποστασιοποιείται εμφανώς από την κρατική δομή. Το έθνος και η φυλή αποτελούν τη βάση της κυριαρχίας και όχι η ισότητα ή κάποια άλλη δημοκρατική αρχή. Αυτό καταργεί κάθε δεδομένη εδαφική κυριαρχία, κάθε υπάρχον κρατικό περιορισμό. Θέτοντας ως άξονα τη φυλετική εξάπλωση ο ολοκληρωτισμός αφενός καταργεί τη νομιμοποίηση κάθε υπάρχοντος κράτους και αφετέρου στοχεύει στη δημιουργία μιας κυριαρχίας που έχει ανάγκη κάποιου άλλου τρόπου νομιμοποίησης. Εξίσου σημαντικός παράγοντας είναι επίσης, από κοινού με τους παραπάνω, η προτεραιότητα που δίνεται στη ναζιστική θεωρία και πρακτική στην αξία του κινήματος, ως ενός δυναμικού στοιχείου, σε συνεχή κίνηση, σε αντίθεση με τη σταθερότητα του κράτους.

Η ναζιστική Γερμανία διέθετε μια άρχουσα τάξη που εκτός του –βασικού– μονοκομματικού χαρακτήρα της διαιρούνταν σε τέσσερις κατηγορίες: τη γραφειοκρατία, το στρατό, το κόμμα και το βιομηχανικό τομέα. Από τη μία πλευρά υπάρχει αυτονομία στη λειτουργία του κάθε τομέα ενώ από την άλλη η συνεργασία τους είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία του μηχανισμού. Ωστόσο τα συμφέροντα της κάθε ομάδας διαφέρουν ή ακόμα και συγκρούονται. Σε αυτό το σημείο καθίσταται απαραίτητος ο ρυθμιστικός ρόλος του ηγέτη, ο οποίος εγγυάται την ενότητα και την αποτελεσματικότητα διαδραματίζοντας ένα ρόλο συμβιβαστικό και αποτρεπτικό. Αυτή η αστάθεια δημιουργεί μια διαρκή επισφάλεια η οποία υπό τον ηγέτη εξασφαλίζει τη συνοχή αλλά όχι τη συνεκτικότητα και για τον Newman αυτή είναι η πρώτη και η βασική συνθήκη έκφρασης του «χάους». Επιπρόσθετα, καθοριστική είναι για αυτή τη χαοτική κατάσταση και η καταστρατήγηση της θέσης του νόμου. Ο κατακερματισμός της ατομικότητας, η πλήρης καταστρατήγηση της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης και των θεμελιωδών αρχών του Δικαίου (άνευ προηγουμένου καταστρατήγηση της αρχής *nullum crimen nulla poena sine lege*

για παράδειγμα), οδηγούν στη ριζική άρνηση του νόμου στο ναζιστικό καθεστώς. Έτσι οι ναζί διατηρούν μια κατάσταση τεχνική ανορθολογικότητας και εισάγουν το παράλογο ως άξονα της διοίκησης, που συμπυκνώνεται στο γεγονός της εγγενούς απόλυτης εξουσίας που διαθέτει η εντολή του ηγέτη.. Υπό το καθεστώς, λοιπόν, το καθεστώς της πλήρους απουσίας συστηματικής νομικής τάξης αλλά και τη ρευστότητα της δομής της διοίκησης για τον Newman η ναζιστική Γερμανία δε μπορεί να θεωρηθεί κράτος. Είναι, όπως λέει, μια μορφή κοινωνίας με κάθετη κυριαρχία, μια κατάσταση που αποτελεί προϊόν άρνησης όλων των επιμέρους σταθερών δομών που συνθέτουν ένα κράτος.

Ωστόσο για να γίνει πραγματικά σαφές γιατί δε θεωρεί κράτος το ναζιστικό καθεστώς θα πρέπει να αντιληφθεί πως ορίζεται, τι ακριβώς περιλαμβάνει το κράτος. Σε πρώτο επίπεδο, αποτελεί ένα σύστημα εξαναγκασμού και, δευτερευόντως αποτελεί μια σφαίρα που εξασφαλίζει τουλάχιστον ένα ελάχιστο ισότητας και ασφάλειας καθώς με γνώμονα το νόμο ενώνει άρχουσα και αρχόμενη τάξη. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, λοιπόν, ο εθνικοσοσιαλισμός όπως τον αντιλαμβάνεται και τον παρουσιάζει ο Newman δεν διαφέρει απλώς αλλά αντιπαράτίθεται στο κράτος.

Για την Arendt η αντίληψη του Newman δεν αποτελεί απλώς μια βιβλιογραφική αναφορά για τη συγγραφή του έργου της αλλά φαίνεται πως η αντίληψή του για τη δομή του ολοκληρωτικού καθεστώτος αποτελεί τη βάση για το πώς η ίδια αντιλήφθηκε την ολική κυριαρχία. Ως προγενέστερο το έργο του Newman αν διαβαστεί ακόμη και κατόπιν της Arendt συνδέει το νήμα της έρευνάς της με την κατανόηση και το στοχασμό που προηγήθηκαν αυτής. «The so called state» επιλέγει να ονομάσει η Arendt ένα από τα κεφάλαια όπου αναφέρεται στον ολοκληρωτισμό στην εξουσία στήνοντας το μοτίβο που μπορεί να οδηγήσει στην άρνηση του κράτους στον ολοκληρωτισμό. Εκεί φαίνεται να εμμένει η φιλόσοφος στην αμορφία⁸³ της ολοκληρωτικής κυβέρνησης την οποία θεωρεί πηγή της δύναμης του συστήματος.

«Θα ήταν μοιραίο λάθος να θεωρήσουμε αυτή την αμορφία ως αδυναμία. Είναι στην πραγματικότητα μία δύναμη του συστήματος. Το κάνει αδύνατο για οποιαδήποτε αντίθεση να ανατρέψει το καθεστώς απλώς καταλαμβάνοντας ένα θεσμό ή ακόμη και περισσότερους. Κανένας δεν έχει την εξουσία αλλά ο καθένας έχει δύναμη μόνο αν συγχρονιστεί με μία μεγάλη ποσότητα από τους υπόλοιπους. Επιτρέπει, επίσης, στον ηγέτη να στρέφει το ένα μέρος ενάντια στο άλλο χωρίς να είναι αναγκασμένος να προσφύγει σε θεσμικές παρεκβάσεις ή αλλαγές»⁸⁴

⁸³ shapelessness

⁸⁴ Franz Neumman (1944) Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944 σελ.524

«Αν θεωρήσουμε το ολοκληρωτικό κράτος απλώς ένα εργαλείο της εξουσίας τότε η αμορφία του μετατρέπεται σε ένα εξαιρετικά ταιριαστό εργαλείο για την πραγμάτωση της λεγόμενης «αρχής του ηγέτη». Ένας διαρκής ανταγωνισμός μεταξύ γραφείων των οποίων οι λειτουργίες δεν επικαλύπτονται απλώς αλλά διαθέτουν πανομοιότυπα καθήκοντα αφαιρεί από την αντίθεση ή την αντίσταση κάθε πιθανότητα αποτελεσματικότητας. Μία ταχεία εναλλαγή της έμφασης που στέλνει ένα γραφείο στη σκιά και αναβαθμίζει ένα άλλο στην εξουσία μπορεί να λύσει όλα τα προβλήματα χωρίς να το καταλάβει κανείς και χωρίς καν να γίνει αντιληπτή η ύπαρξη της αντίθεσης.»⁸⁵

Ακριβώς αυτό το χαοτικό στοιχείο είναι που έχουν κοινό οι δυο στοχαστές αφού και η Arendt επιμένει στην απόλυτη έλλειψη προβλεψιμότητας και στη διαρκή κατάσταση πολέμου, στη διαρκή επανάσταση, που προσδίδει η πρωτοκαθεδρία του κινήματος και η απόλυτη εξουσία του ηγέτη. Είναι συνεπώς επηρεασμένη στην αντίληψή της η φιλόσοφος αλλά δεν έχει τη βεβαιότητα του Newman. Από τον τίτλο ως το τέλος της ανάλυσής της εκφράζει έναν προβληματισμό, μια αμφιθυμία σχετικά με το κράτος και το ρόλο του στον ολοκληρωτισμό.

Βασικό σκέλος του προβληματισμού της αυτού είναι η εγγενής αντίφαση που βλέπει στο έθνος κράτος. Μία αντίφαση ανάμεσα στο κράτος ως νομικό θεσμό που εγγυάται την προστασία όλων όσων κατοικούν εντός της επικράτειάς του και του κράτους ως εργαλείου του έθνους που αναγνωρίζει ως πολίτες εκείνους που διεκδικούν αυτή την ιδιότητα αποκλειστικά βάση καταγωγής. Το έθνος κράτος για την Arendt είναι το «λιγότερο κατάλληλο» προς επέκταση γιατί η συγκροτική του βάση έχει συγκεκριμένα και εντελώς περιορισμένα όρια. Το στοιχείο του ιμπεριαλισμού, δηλαδή, είναι αναντίρρητα συνδεδεμένο με την ύπαρξη ή όχι του κράτους εντός του συστήματος. Κατά την ιμπεριαλιστική εποχή το κράτος σταδιακά καταργείται. Η επεκτεινόμενη τάξη το χρησιμοποιεί ως εργαλείο για να διασφαλίσει τα οικονομικά της συμφέροντα και την ίδια στιγμή αστυνομία και στρατός απελευθερώνονται από την εδαφική επικράτεια εισβάλλοντας στο νέο έδαφος. Αυτό είναι το σημείο που για τη φιλόσοφο δεν υπάρχει πλέον τυπικά κράτος αλλά καταστροφή του νόμου ως κανόνα και πλήρης υπεροχή επιμέρους εξατομικευμένων και ιδιοτελών συμφερόντων επικαλυμμένων με την ιδέα του επεκτεινόμενου έθνους. Έτσι η μετατροπή του κράτους σε όργανο επέκτασης, όπως υπαγορεύεται από τον ιμπεριαλισμό, αποτελεί πρόδρομο του ολοκληρωτισμού αφού συνεπάγεται την καταστροφή του εγγυητικού νομικού πλαισίου μέσα από την κατάρρευση του έθνους κράτους που είναι ανίκανο να εντάξει υπό την προστασία του τους εκτός έθνους.

⁸⁵ Hannah Arendt(1975) *The origins of Totalitarianism* σελ.360

Αντιστοίχως ασύμβατο με την κρατική δομή είναι και το ζήτημα της εξουσίας του κινήματος στο οποίο δίνεται μεγάλη έμφαση. Το κίνημα έχει ένα χαρακτήρα δυναμικό, διαρκώς κινούμενο, γεγονός που συνεπάγεται την απόλυτη αστάθεια και ρευστότητα, τη διαρκή επανάσταση. Αυτό συνεπάγεται την απόλυτη αμορφία του διοικητικού μηχανισμού του ολοκληρωτικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, η κυβέρνηση μετατρέπεται σε βιτρίνα, ένα εντελώς αποδυναμωμένο προσωπείο που προστατεύει το κόμμα που κρύβεται, πανίσχυρο, από πίσω. Αυτή η δυνατότητα, ή και πολλαπλότητα σε ορισμένες περιπτώσεις του διοικητικού μηχανισμού, χαρακτηριστική της δύναμης του κινήματος που διαχέεται στα διοικητικά όργανα είναι η αφορμή για να αρνηθεί η Arendt την αντίληψη περί «διπλού κράτους» και να υποστηρίξει την ύπαρξη μιας πολλαπλότητας όπου καταφέρνει να μοιράσει την εξουσία της σε αποτελεσματικούς θύλακες.

Ουσιαστικά η ιδέα που παρουσιάζει η Arendt είναι πως εάν υπήρχε μια κεντρική, σταθερή εξουσία ένα κρατικό σύστημα διοίκησης αυτό θα λειτουργούσε ως πυξίδα για τους πολίτες, ως άξονας της δράσης τους, σε ότι περιορισμούς και αν έπρεπε αυτή να υποκύψει. Σε αυτή ακριβώς την αποδόμηση της σταθερότητας και της προβλεψιμότητας αποσκοπεί η πολλαπλότητα των γραφείων που απομακρύνει ακόμη περισσότερο το ολοκληρωτικό σύστημα από τον κρατικό θεσμό. Εξάλλου, εξυπηρετώντας ακριβώς αυτή τη σκοπιμότητα το σύστημα της ολικής κυριαρχίας χαρακτηρίζεται από μια εξαιρετική ικανότητα να μετακινεί απρόσμενα τον τόπο της άσκησης της κρατικής εξουσίας από την μία υπηρεσία στην άλλη. Έτσι προκύπτει ο προβληματισμός για το εάν υπάρχει ή όχι κράτος σε αυτό το σύστημα διακυβέρνησης. Ενώ, καθοριστικό είναι το γεγονός ότι αυτή η εναλλαγή της εξουσίας και της αρχής δεν αποτελεί για το σύστημα αδυναμία αλλά αντίθετα, πηγή δύναμης που δημιουργείται από τη διαρκώς αναβαθμιζόμενη ανορθολογικότητα και τον τρόπο.

Εν ολίγοις, ο ολοκληρωτισμός είναι για τη φιλόσοφο μια νέα μορφή διακυβέρνησης που πρέπει να προσεγγίζουμε μέσα από την έννοια του κινήματος. Αυτό σημαίνει ότι δε μπορεί να αποτυπωθεί σε ένα σταθερό πλέγμα αρχών ή ακολουθώντας την παραδοσιακή σειρά «ποιός αποφασίζει, για χάρη ποιού και με ποια μέσα», τρίπτυχο με βάση το οποίο συνήθως οργανώνεται το κράτος. Αυτό που η φιλόσοφος βλέπει ως νέα μορφή διακυβέρνησης φέρνει αμέσως στο νου το τριαδικό μοντέλο που προσδίδει ο C.Schmitt⁸⁶ στην έννοια του κράτους. Σύμφωνα με αυτό το τριαδικό μοντέλο της πολιτικής ενότητας περιλαμβάνει το κράτος, το σταθερό στοιχείο, το λαό, το μη πολιτικό στοιχείο και το κίνημα, το πολιτικό στοιχείο του συστήματος. Η θέση, λοιπόν, του κινήματος ως κεντρικού στο εξουσιαστικό σχήμα, ως μία

⁸⁶ Carl Schmitt (1997) *Etat, mouvement, people: l'organisation triadique de l'unité politique*.

μορφή πολιτικής οργάνωσης και μία έννοια μέσα από την οποία παράγεται αλληλεπίδραση και ιστορία φανερώνεται πίσω από τα γραπτά της Arendt.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού, Μέρος πρώτο: Αντισημιτισμός*, 2017, Νησίδες

Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού, Μέρος δεύτερο: Ιμπεριαλισμός*, 2017, Νησίδες

Arendt Hannah, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού Μέρος τρίτο: Ολοκληρωτισμός*, 2017, Νησίδες

Arendt Hannah, *Περί Βίας*, Μάρτιος 2000, Αλεξάνδρεια

Arendt Hannah, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ, η κοινοτοπία του κακού*, Δεκέμβριος 1995, Θυρσός

Arendt Hannah, *Για την επανάσταση*, Νοέμβριος 2006, Αλεξάνδρεια

Arendt Hannah, *Σκέψεις για την πολιτική και την επανάσταση*, Δεκέμβριος 1987, Έρασμος

Arendt Hannah, *The human condition*, Δεκέμβριος 1998, University of Chicago Press

Arendt Hannah, *Η πολιτική φιλοσοφία του Kant*, Απρίλιος 2008, Νήσος

Arendt Hannah, Scholem Gershom, *Δύο επιστολές για τη ρηχότητα του κακού*, Σεπτέμβριος 2017, Άγρα

Arendt Hannah, *The Jewish Writings*, 2007, Schocken Books

Anscombe Elizabeth, Thomas Nagel, *Ηθικός πόλεμος, Ηθική εν πολέμω*, Μάιος 2002, Εκκρεμές

Adorno Theodor Wiesengrund, *Η εκπαίδευση μετά το Άουσβιτς*, 2017, Νήσος

Agamben Giorgio, *Homo Sacer Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, 2018, Έρμα

Cassirer Ernst, *Kant και Ρουσσώ*, 2001, Έρασμος

Cassirer Ernst, *Ο μύθος του κράτους*, 2008, Γνώση

Kant Immanuel, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, 2004, Εστία

- Kant Immanuel, *Μεταφυσική των ηθών*, Σεπτέμβριος 2013, Σμίλη
- Kant Immanuel, *Θεμελίωση της Μεταφυσικής των ηθών*, 2017, ΠΕΚ
- Kristeva Julia, Χαννα Αρεντ *Η γυναικεία ευφυΐα*, Μάρτιος 2018, Κέδρος
- Καστοριάδης Κορνήλιος, *Η δυνατότητα μιας αυτόνομης κοινωνίας*, 2012, Στάσει εκπίπτοντες
- Καστοριάδης Κορνήλιος, *Χώροι του ανθρώπου*, 1995, Ύψιλον
- Κροπότκιν Πέτρος, *Το κράτος και ο ιστορικός του ρόλος*, 1985, Ελεύθερος Τύπος
- Λένιν Βλαντιμίρ, *Κράτος και Επανάσταση*, 1985, Σύγχρονη εποχή
- Neumann Franz, *Εισαγωγή στη μελέτη της πολιτικής εξουσίας*, 2016, Κουκκίδα
- Neumann Franz, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism, 1933-1944*
- Ricoeur Paul, *Το κακό*, 2006, Πόλις
- Popper Karl-Raimund, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της Χέγκελ, Μαρξ και τα επακόλουθα*, Δεύτερος τόμος, Δεκέμβριος 2003, Παπαζήσης,
- Spinoza Baruch, *Περί της ελευθερίας της σκέψης σε ένα ελεύθερο κράτος*, 2014, Άγρα
- Schmitt Carl, *Πολιτική Θεολογία*, 2016, Κουκκίδα
- Traverso Enzo, *Η ιστορία ως πεδίο μάχης: Ερμηνεύοντας της βιαιότητες του 20^{ου} αιώνα*, Οκτώβριος 2016, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου
- Hobbes Thomas, *Λεβιάθαν, ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*, Δεκέμβριος 2006, Γνώση
- Rousseau Jean-Jacques, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, Δεκέμβριος 1986, Δαμιανός
- Άρθρα**
- Arendt Hannah, *Understanding and politics (The difficulties of Understanding)*
- Arendt Hannah, *Οι τεχνικές των κοινωνικών επιστημών και η μελέτη των στρατοπέδων συγκέντρωσης*, Σύγχρονα θέματα, τ.83

Ιακώβου Βίκου, *Οι καταβολές του ολοκληρωτισμού της Hannah Arendt*, Επιστήμη και Κοινωνία
τ.25/2010

Arendt Hannah, *Εμείς οι πρόσφυγες*, μέρος α, β, γ, Res Publica

Arendt Hannah, *Σκέψεις πάνω στη φτώχεια, τη δυστυχία και τις μεγάλες επαναστάσεις της ιστορίας*, Το έρμα, τ.3

Καρύτσας Γιάννης, *Το ολοκληρωτικό σύστημα στη σκέψη της Χάννα Αρεντ*, Ελευθεριακή Κίνηση
τ.15